

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

ЛИК

Часопис за књижевност, језик и културу

Излази једном годишње

За издавача
Емир Кустурица
Андрићев институт, Република Српска

Главни и одговорни уредник
Проф. др Милош Ковачевић

Уређивачки одбор

Проф. др Мило Ломпар, Универзитету Београду, Филолошки факултет, Србија
Проф. др Марина Ремњова, Универзитет Ломоносов, Филолошки факултет, Русија
Проф. др Ала Шешкен, Универзитет Ломоносов, Филолошки факултет, Русија
Академик Слободан Грубачић, Српска академија наука и уметности, Србија
Проф. др Милош Ковачевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија;
Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, Република Српска
Проф. др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Република Српска
Проф. др Валентина Питулић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска
Митровица, Србија
Проф. др Људмила Ивановна Ручина, Државни Универзитет у Нижњем Новгороду, Русија
Проф. др Лариса Игоревна Жуковскаја, Државни Универзитет у Нижњем Новгороду, Русија
Проф. др Роберто Вералди, Универзитет Габријел Д'Анунцио у Пескари, Италија
Др Гордана Станчић, Андрићев институт, Република Српска

Секретар Одбора
Др Гордана Станчић, Андрићев институт, Република Српска

Сарадници
Жељка Остојић, Андрићев институт, Република Српска
Мср Милан Ружић, Андрићев институт, Република Српска
Желидраг Никчевић, Андрићев институт, Република Српска

Рецензенти
Проф. др Мило Ломпар
Проф. др Саша Кнежевић
Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Милимир Мучибабић

ISSN 2303-8640
УДК 82

ЛИК

Година IX
Број 14

Андрићград, 2023

САДРЖАЈ / CONTENT

„ВЕЛИКА НАГРАДА ИВО АНДРИЋ” АНДРИЋЕВОО ИНСТИТУТА У АНДРИЋГРАДУ ЗА 2022. ГОДИНУ

Одлука о додјели „Велике награде Иво Андрић”9
за животно дјело Сандру Веронезију

Одлука о додјели „Велике награде Иво Андрић” 11
за најбољу књигу Енесу Халиловићу

Бесједа Сандра Веронезија, добитника
„Велике награде Иво Андрић” за животно дјело 15

Бесједа Енеса Халиловића, добитника
„Велике награде Иво Андрић” за најбољу књигу... 19

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Весна Тријић
КЊИЖЕВНОСТ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ:
БИБЛИОГРАФСКО ИСТРАЖИВАЊЕ27

Јулијана Деспотовић
НЕПРЕДИКАТСКЕ ИМПЕРАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ
У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ47

Горан Петровић
ТЕМА КОСОВСКОГ РАТА (1999) И ЊЕГОВИХ
ПОСЛЕДИЦА У СРПСКОЈ КИНЕМАТОГРАФИЈИ:
ЕНКЛАВА, БАЛКАНСКА МЕЂА67

Слободан Антонић
ПЕРСОНСОВА КОНЦЕПЦИЈА ДРУШТВЕНОГ ВРЕДНОВАЊА
КАО ФУНКЦИОНАЛНОГ ОСНОВА СЛОЈЕВИТОСТИ101

Александар Королија
ГРАМШИ У ИНДИЈИ.....135

ПРИКАЗИ

Владимир Цветковић
ВАЖНА КЊИГА О ФЕНОМЕНУ МОЋИ
(СЛОБОДАН АНТОНИЋ: *МОЋ И ПОСЛУШНОСТ*,
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА, БЕОГРАД, 2021).....167

Миланка Бабић
ГРАМАТИКА, ПРАГМАТИКА И СТИЛИСТИКА
ИМПЕРАТИВА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
(АНА ЈАЊУШЕВИЋ ОЛИВЕРИ, *СИНТАКСА
И СЕМАНТИКА ИМПЕРАТИВА У САВРЕМЕНОМ
СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*, БЕОГРАД: ЈАСЕН, 2023).....173

ОДЛУКЕ И ОБРАЗЛОЖЕЊА
О ДОБИТНИЦИМА „ВЕЛИКЕ
НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ”

ОДЛУКА О ДОДЈЕЛИ НАГРАДЕ ЗА ЖИВОТНО ДЈЕЛО САНДРУ ВЕРОНЕЗИЈУ

Жири за доделу „Велике награде Иво Андрић” у саставу: Желидраг Никчевић, Мило Ломпар и Слађана Илић (председник), на сједници одржаној 04.05.2023. године, донео је

ОДЛУКУ

да се „Велика награда Иво Андрић” за животно дело за 2022. годину додели италијанском писцу Сандру Веронезију за његово целокупно прозно стваралаштво, а поводом објављивања превода његовог романа *Колибри* (Академска књига, Нови Сад, 2022) у преводу Јасмине Андоновић.

Сандро Веронези, рођен 1959. године у Фиренци, један је од најзначајнијих писаца своје генерације у Италији. Аутор је више романа, прича, есеја и путописа. Добитник је неколико важних књижевних награда у земљи и иностранству. Романи *Тихи хаос* и *Колибри* награђени су најзначајнијом италијанском књижевном наградом „Стрега”.

Тематско-мотивске основе стваралаштва овог аутора јесу: увек веома сложени, каткад и патолошки породични, пријатељски и љубавни односи, жртвовање за ближњег и због ближњег, страх и бол као усуд и покретач високоосетљивог бића, сама моћ најчешће сурове судбине и њено прихватање, испитивање зла – у другима, али и у себи, откривање његових домета кроз изузетно натуралистичке примере.

Комплексно компонован роман Сандра Веронезија *Колибри*, сачињен је од различитих врста докумената: породичних и љубавних писама, мејлова, СМС порука, низа функционалних спискова, разговора, у нехронолошким, посве скоковитим временским токовима. Садржи чак и елементе који су на ивици фантастике, који прате раслојену повест о

једној породици од 1960. године, а која досеже у будућност – све до 2030. Његово приповедање карактеристично је по неочекиваним обртима и открићима чију функционалност, изузетну ефектност, увиђамо у томе што нам раслојавају унутрашњи свет јунака до њихове есенције и увек до болова с којима се носе или пак то не успевају.

Читајући високоестетску литературу овог писца, о човеку и свету, самом животу, и поред немалог искуства свих нас, ипак сазнајемо нешто ново, спознајући и усавршавајући тим чином и сопствено биће – кроз бол и лепоту.

Стога сматрамо да је Сандро Веронези достојан добитник „Велике награде Иво Андрић” за 2022. годину.

Андрићград, 4. 5. 2023.

Чланови жирија:

1. Желидраг Никчевић
2. Мило Ломпар
3. Слађана Илић, председник

ОДЛУКА О ДОДЈЕЛИ НАГРАДЕ ЗА НАЈБОЉУ КЊИГУ ЕНЕСУ ХАЛИЛОВИЋУ

Жири за доделу „Велике награде Иво Андрић” у саставу: Желидраг Никчевић, Мило Ломпар и Слађана Илић (председник), на сједници одржаној 04.05.2023. године, донео је

ОДЛУКУ

да се „Велика награда Иво Андрић” за 2022. годину додели Енесу Халиловићу за збирку песама *Секвоја* (Културни центар Новог Сада, 2022).

Енес Халиловић (1977), један од наших најзначајнијих стваралаца средње генерације, навикао нас је сваком својом књигом на изненађења, и то на различитим равнима – почевши од жанровских предодређења дела. Уколико се осврнемо на његово стваралаштво, сетићемо се да је роман *Ако дуго ледаш у њонор* био одређен поднасловом „Дијалог о празнини”, да је фрагментарна поема *Баніладеш* била именована и као „Манифест квантумизма”, да је роман *Људи без ірובהа* имао поднаслов „Голдбахова хипотеза”, па тако и у овој, најновијој збирци песама „Секвоја” (КЦНС, 2022), као поднаслов стоји „паралелепипед”.

Осим по необичним жанровским пододређењима којима нас ставља пред тежак задатак – јер је јасно да читајући и проучавајући његова дела особито морамо обратити пажњу на њихову композицију – аутор нас изненађује и необичношћу мотива. Њихова значења можемо спознати тек богатим читалачким искуством, које нам олакшава кретање у широком пољу асоцијација везаних за светску и нашу историју културе и књижевности, као и за филозофију, психологију, фолклор, па и математику.

Изненађује нас аутор, дакако, и уметничким поступком – у свакој књизи другачијим. Због тога често, улазећи у његово песничко дело, питамо се да ли је реч заправо о песмама у

прози, о веома особеним, очуђеним загонеткама, досеткама, о пажљиво грађеним парадоксима и нонсенсима, о комплексним симболима, бескрајним списковима (по Еку), којима нам се саопштава нешто важно (од чега зависи егзистенција), о сентенцама које су произашле из дубине и суштине народног искуства са различитих крајева света или пак о трактатима – истинитим и мрачним – који су у вези с покретачем, али и инхибитором свега: страхом. Или је ту пре реч о природи потребе за стварањем као уточиштем, са стрепњом за судбину створеног – када оно почне да живи сопствени живот, за његов одјек, са љубављу, човековом незнатношћу, на крају и са смрћу. Јер, без размишљања о њој, на један творачки начин, ко год да је мислилац, нема егзистенције.

И како импозантна секвоја расте у два правца, тако расте и Халиловићева збирка чији садржајно, стилски, значењски и језички витални слојеви унутрашњости пулсирају производећи младице, са сваким новим читаоцем, односно са изложеношћу светлости сваког новог ока.

Пажљиво читалачко око, као огледало искључиво високоосетљиве душе и веома дубоке мисаоности, сагледавајући сваку песму као слику, али и све оно што је остало изван ње (по хајдегеровском поимању), разумеће, а како су књижевни зналци већ уочили, да је реч о књизи компонованој из два дела (два пута по 29 песама), те да њено средиште чини песма без пара – „Триплет”. У њој скупа, природно, синтетисани су главни мотиви збирке, све оно што окупира биће песничког ја. Они, попут лопте која је савршена, бивају хитнути ка небу, по судбини не досежући ни њега ни секвоју, бременити истином да је пад неминовност, а да је једини трен непрегледних могућности – и светлости – тачка застоја пре пута на доле.

У тој тачки симбол секвоје ипак јесте питање егзистенције, као што то јесте и велика поезија која се по њој зове.

Стога сматрамо да је Енес Халиловић достојан добитник „Велике награде Иво Андрић” за 2022. годину.

Андрићград, 4. 5. 2023.

Чланови жирија:

1. Желидраг Никчевић
2. Мило Ломпар
3. Слађана Илић, председник

БЕСЈЕДЕ ДОБИТНИКА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ
ИВО АНДРИЋ”

БЕСЈЕДА САНДРА ВЕРОНЕЗИЈА, ДОБИТНИКА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ”
ЗА ЖИВОТНО ДЈЕЛО

Сандро Веронези:

Добар дан!

Прије свега бих желио да се захвалим Андрићевом институту и директору Емиру Кустурици као и свим члановима жирија „Велике награде Иво Андрић” и свима вама који сте данас са нама овдје. Желио бих да истакнем колико је за мене важан Иво Андрић и посебно роман *На Дрини ћуирија* за мене који сам архитекта и, посебно да кажем, колико сам узбуђен што ћу уживо моћи да видим мост чија се љепота још више узигла тиме што је он јунак једног књижевног ремек-дјела. Цитираћу још неке примјере артефаката, односно грађевина које су исто тако јунаци неких дивних романа, Кућа на обали архитекте Бориса Михајловича Иофана у Москви као кућа која је протагониста истоименог романа Јурија Трифонова, готичка катедрала Нотр Дам у Паризу, протагониста романа *Бојородична црква у Паризу* Виктора Игоа.

Вјерујем да није случајно што свака од ових грађевина, односно мост, велика стамбена зграда и катедрала имају неке везе са ријеком имајући у виду да су поменуте грађевине како у Москви тако и у Паризу изграђене на ријечним острвима, на ријечи Москви односно на Сени. У овим романима људске приче које се смјењују на или унутар ових грађевина или због тих грађевина бивају епске, трагичне, често сурове, па ипак нам њихови аутори поручују да су објекти или, ако хоћете, предмети увијек невини. Камен је невин, кривице су људске. Андрићева књига је посебно била подстицајна мојој машти и мојој свијести. Прочитао сам је као врло млад путујући

свакодневно возом до Фиренце на факултет и враћајући се увече. Будући да то дјело приповиједа историју и сложеност једне посебне територије, управо ове гдје сад имам част да се нађем, у једној особеној тачки Европе гдје никада ништа није било лако и гдје мирни суживот представља аутентични дар цивилизованости у различитим епохама изложен варварским пријетњама и ратовима. Андрићева маестралност била је за мене велика инспирација пошто ме је у оквиру литературе наводила на размишљања о великим епопејама које су пратиле изградње најрепрезентативнијих споменика о којима сам учио из књига и које сам посјећивао док сам студирао архитектуру. Епопеје које су трајале вијековима, пуне драме и страсти, све оне које су водиле ка подизању базилике Светог Петра у Риму или Фирентинске катедрале Санта Марија дел Фјоре, или базилике Светог Марка у Венецији, ка свим тим подухватима док су се смјењивали архитекти, папе, фирентински владари и венецијански дуждеви, чудесне приче које сам ја упознавао са њихове архитектонске стране, али које су истовремено имале једну изванредну романескну страну баш као што су ми на то указивали Виктор Иго и Иво Андрић.

Други разлог великог узбуђења за мене јесте што се налазим пред још једним маестром – Емиром Кустурицом. Али, осим што је велики мајстор, за мене је Кустурица старији брат. Његова дјела од самог почетка била су унутрашња открића, била су попут обзнана, капија које су се отварале, спознаје свијета, спознаје илузије и фантастичне заоставштине коју нам поклања дјетињство. А ми смо склони да протраћимо и списамо то благо како би постали „нормални мушкарци”/ „нормалне жене”. Кустуричини филмови су ме научили да компоујем онолико колико ме је томе научила велика архитектура. Научили су ме да никад не тражим нормалност или симетрију или равнотежу, већ сасвим супротно да се препустим нагињању тамо и овамо и да размишљам као да сам и даље дијете. Ето баш то говоре ми и уче ме његови филмови који пружају једину могућност да се пронађе оно чудо хармоније. Хармоније, да, оне која учини да буде могуће

да једно до другог стоји све оно за шта никад не бисте рекли да може стајати заједно. Хармоније, оне која награђује вашу храброст да прихватите неуравнотеженост.

Андрић и Кустурица су за мене, дакле, два велика примјера оног што би заиста могло да значи једна помало стара балканска изрека *умираџи у љејоџи* (*morire in bellezza*). У мојим мислима сада се буде похрањене слике и извиру различити примјери које су дали велики шампиони у спорту попут Драгослава Шекуларца, кога ја никад нисам гледао како игра фудбал, али о чијој сам игри прочитао толико страница, или Драгана Џајића, кога сам, пак, гледао као дјечак или попут великих шахиста какав је био Светозар Глигорић или Љубомир Љубојевић, такозвани београдски берберин. Као што видите, све су то слике као садржина маште једног дјетета, слике идола и оне опстају у мени због напора који чиним да их очувам онаквима какве су управо и биле прије пола вијека и којима сам после додао и друге, помијешао их са још слика о писцима и редитељима које сам одрастајући откривао док сам свој живот посвећивао култури. Поред Андрића и Кустурице желио бих и њих да поменем: Предраг Матвејевић, Данило Киш, Меша Селимовић, Душан Макавејев, Милчо Малчевски, Желимир Жилник. Све су то дјеца старе Југославије, која више не постоји а која опстаје у мени не свакако из неке политичке носталгије већ из културолошке фамилијарности, рецимо то тако. Фамилијарности за једног архитекту, фамилијарности са артефактима који унутар себе садрже људскости најразличитије, са мостовима који спајају обале што их је ријека историје вијековима држала раздвојенима.

Хвала.

БЕСЈЕДА ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА, ДОБИТНИКА
„ВЕЛИКЕ НАГРАДЕ ИВО АНДРИЋ”
ЗА НАЈБОЉУ КЊИГУ

Енес Халиловић:

Добар дан свима, хвала на гостопримству!

Колега из Италије је поменуо толико уметника са Балкана. Сад ја морам да се реванширам неким са Апенина да не буде да ми не знамо шта они раде. Бити за живота препознат као песник, то је велика срећа и ретки су песници којима се то деси. То су знали и песници римскога доба. Марцијал, песник епиграма, био је свестан тога. Онај кога читаш, ко ти пажњу плени епиграмима, песник у свету чувени, духовит и виспрен, Марцијал се зове. Он зна, читаоче, да до славе ове којом си ти њега живог овенчао дође поет мало који чак и кад се упокоји. Марцијал је то знао. И данас је тако. И било је тако. Мало је песника чија поезија буде препозната за живота и верујте, увек трептим када људи препознају моје књиге и моје стихове и када сматрају да их треба наградити или када их негде цитирају. То је веома важно за мене као и за свакога од њих, јер увек човек сумња. Не заборавите, Вергилије *Енеиду* рекао је да треба је спалити, да је не треба објавити. Али Октавијан Август то није дозволио. Он је својим делом, *Енеидом*, помогао да се успостави политика једне древне империје, али пре тога што је правио државност римске империје, он је написао *Георике*, песме о земљорадњи. Вергилије је сматрао да у основи културе јесте земљорадња, пољопривредник који ради њиву. Зашто је то сматрао? Људи су били номади, путовали су, али онај који засије нешто има идеју да ће бити ту када треба убрати плод. Тако се у цивилизацији раздваја номад који стално иде и размишља како да напаса стоку од оног човека који тражи од природе и од земље плодове, зато што их је заправо и

посијао. И он је везан за природу, као што сам и ја везан за природу, као што је и сва литература везана за природу на тај начин да је адреса читаве литературе, њене сврхе, заправо у појму природа. Ми га данас доживљавамо двојако. Кажемо да је неки човек плаховите природе или мирне природе, а имамо и природу као појам који нас све окружује. На исти начин су тај исти појам доживљавали стари Грци. Ријеч природе први је поменуо Хомер, можда негде у десетом певању Одисеје, када наводна Кирка бродаре Одисејеве претвори у свиње, онда они знају неку биљку како да их врате у људско обличје. И овако Хомер пева: Тако брзохођа рече и траву из земље ишчупа, па ми је у руку даде и нарав ми откри њену. Нарав – физис – природу. Значи природу је Хомер први пут поменуо не као природу – шуме, ливаде и све што нас окружује, него нарав човекову. Још тада је та реч била неодвојива, нарав човека и природа која нас окружује.

Део тога доживљаја јесте и ова моја секвоја као симбол коју сам ставио у песму и којој такође треба много воде. Секвоје које ми данас можемо срести у Америци су биле савременици Вергилија, Марцијала или Хомера којег помињем јер могу да живе по три или четири хиљаде година и то је нешто тако дуговечно што на неки начин обележава и природу. И зашто да то не ставим у поезију? Замислите колико им је воде потребно да се хране. Колега ме је такође инспирисао сада када је поменуо воду. И ми се овдје налазимо такође поред једне древне воде, поред једне велике реке и људи су свако насеље овога света направили поред слатке воде, јер краће можеш живети без воде него без хране, наравно. Историчар Авдијев сматра да је прва насебина у Месопотамији била Ел омејд, једна речна ада која има Ел који постоји и данас као члан у арапском, шпанском а чини ми се и у португалском језику. Ти први градови у Месопотамији, Бабилон, предграђе данашњег Багдада, Ор, Орук, Киш, Лагаш, Мари, утицали су на нас и на нашу културу и на поезију и на уметност и на пољопривреду и на политику много више него што ми можемо данас и да замислимо. Ако вам кажем да је у овој реченици коју изговарам део сумерске културе, да ли ми верујете? Ако, рекао сам ако.

Ту реч су први употребили Сумери у писаним законима и данас сваки закон вероватно у свакој држави почиње речју ако. Дакле, на обликовање наше реченице утицала је реченица из сумерског доба. Хоћу да кажем и као песник осећам свет на тај начин, као што се година наслања на годину, као што се језик наслања на језик, као што се култура наслања на културу тако се и ауторства писаца наслањају једна на друга. Пишем литературу тако да доживљавам себе као квант, као честицу, уважавајући све претходне народе и све у прошлости који су писали прије мене. Нисам спремио говор као што видите, желио сам да будем инспирисан овим тренутком, да се захвалим на пажњи која ми је указана и да се захвалим на гостопримству које сте ми посебно указали.

Морам сада да покажем на још један начин, једном песмом, да упоредим нас данас са мојом сталном инспирацијом а то је историја, то су културе, то су древни народи, да видимо разлике између нас и њих. Ја сам вам донео једну од мојих најсвежијих песама која није у *Секвоји*, али ево, нека то буде њена премијера. То је једна разгледница из Месопотамије коју сам написао да млади људи не би пуно пролазили кроз историјске књиге, да би на шаљив начин, кроз поезију видели како су то живели некад људи у Месопотамији и како су обликовали нашу културу и нашу поезију, јер имали су свест о прошлости. На осмој плочи у Гилгамешу каже „Прешао си пут који се тешко прелази”. Дакле, они већ имају осећање прошлости. Са тим осећањем ја данас пишем о граду Уруку у Месопотамији којим желим да улепшам овај тренутак у којем се ја изванредно осећам.

РАЗГЛЕДНИЦА ИЗ МЕСОПОТАМИЈЕ

Урук, тај стари град
 Још давно кад беше млад
 Имали су плоче и слова
 Доносили срне из лова
 Знали за копље и штит
 Причали трач и мит

И градили зигурате у то доба
Кад роб је био роба која копа канале
И коњу пробије жвале да води га и припитоми
А кад срп жито преломи
У зрну нашли су брашно
И законе писали страшно
Зуб за зуб и око за око
Имали два симбола
Соко на рамену владара
Јер власт види шта се ком свиди
И ко на тржници вара
И јарац често поред текстова на плочама од глине
Нацртан скоком језди
Да се пење ка звезди
Њиве и усеви беху им теме
Уз то кише, календар и време
Склони рату и миру
Свирали харфу и лиру
Имали накит од сребра и злата
На светло и таму раздвајали двадесет четири сата
И лако им минуше векови
Само чајеви били су лекови
А од несанице нису патили ни кад су множење схватили
У прадоба естетике није било козметике
Нити ски стазе ни скакаонице
Ни стадиона ни кладионице
Љубав беше главна друштвена игра између Еуфрата и Тигра
То играли су од малих ногу
За гаће нису ни знали
Носили углавном тогу
И док су бележили звезде и месечеве мене
И поред воде није било хигијене
Уски пролази између зидина
А међ људима стока и живина
Уз нешто племићке обести
Кренуше заразне болести да шетају преко града
Чак и Гилгамеш страда и многи неважни људи
И одојче с мајчиних груди

Трећина беба умре пре но што рече реч
А нису знали за креч
И нису палили мртве
Тако су заразом често жртве узеле жртве
И силан проламао се плач и јек
У Уруку бајно је живети
Ал кратак беше век
На свим плочама печеним
У свим законима реченим
Тамо где се прсио симбол младости јарац
Нису постојале две просте речи
Старица и старац

Само десет посто људи у то доба је доживело неке године, 50 година и тако... Сваки дан живота је велика радост.

Хвала на гостопримству и свако добро.

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

КЊИЖЕВНОСТ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: БИБЛИОГРАФСКО ИСТРАЖИВАЊЕ²

У овом раду размотрени су неки од најбитнијих момената културног инжењеринга извршеног у социјалистичкој БиХ, од оснивања Удружења књижевника БиХ и промене његове улоге након покретања националног питања током шездесетих година, преко критике слике муслиманског света у Андрићевим делима и дефинисања „босанског духа”, до покушаја теоријске изградње појмова босанско-херцеговачке и муслиманске књижевности. Показано је да су се испод терминолошке и идеолошке конфузије налазили недовршени процеси промене свести у републици.

Кључне речи: српска ретроспективна библиографија, историја српске књижевности, књижевност у Босни и Херцеговини, Иво Андрић, муслиманска књижевност, културни инжењеринг

1.

Удружење књижевника Босне и Херцеговине основала је неколицина српских писаца: на скупштини одржаној 9. септембра 1945. године у Сарајеву, за његове челнике изабрани су Марко Марковић и Исак Самоковлија, док су Скендер Куленовић и Емил Петровић добили улоге секретара и благајника. Према извештају који је сутрадан, 10. септембра, објављен у *Сарајевском дневнику*, листу ћириличног заглавља, оснивачкој скупштини присуствовали су још и Вера и Михаило

1 trijicvesna@gmail.com

2 Одломак из обимнијег рада.

Делибашић, Илија Кецмановић, Ризо Рамић, Ника Милићевић и Мирослав Фелдман. Задатак који је том приликом формулисан био је заједнички свим писцима у Југославији: требало је да буду „носиоци и тумачи највећих, најсветлијих тежњи наших народа”, односно део пропагандног апарата новоформиране „народне власти” („Оснивачка скупштина...” 1945: 3).

Оснивање Удружења књижевника БиХ није било последица културноисторијског развоја а ни показатељ стварних потреба које су писци у Сарајеву имали – један број њих, због доприноса културној политици НДХ, није смео неко време ни главу да промоли – већ партијског плана о територијално-политичком преуређењу југословенског културног простора: према том плану, свака република требало је да има сопствено уметничко удружење, са Савезом књижевника Југославије на челу. Иако се чинила механичком, заснованом на најпростијим административно-бирокуратским критеријумима, ова подела била је, у ствари, у најтежњој вези са решавањем тзв. националног питања и требало је далекосежно да утиче на представе о идентитету.

Књижевни живот у БиХ био је скромнији него у осталим републикама: поетички трендови стизали су са закашњењем у Сарајево, тек као одјек београдских и загребачких дешавања, мање је било публике, мање и значајних издања. Стога су ствараоци, у великом броју, привремено или трајно, напуштали овај град, како би се афирмисали другде, најчешће у југословенској и српској престоници, са адресом становања мењајући и друштво књижевника. Тако је, на пример, поступио један од оснивача босанско-херцеговачког удружења, Скендер Куленовић, Србин муслиманске вере родом из Босанског Петровца, који је своје књиге након 1949. претежно штампао у Београду и Новом Саду, као и Бранко В. Радичевић, с тим што је он и након преласка у Београд, 1952, наставио сарадњу са сарајевским издавачима; Боривоје Јевтић, са друге стране, Удружење књижевника Србије није желео да напусти ни пошто се, почетком педесетих година, вратио у родно Сарајево (Поповић 2011).

У таквим околностима, граница између Босне и Србије у књижевном животу није заиста ни постојала: аутори највреднијих књижевних дела објављених у Сарајеву у

првим послератним деценијама – *Госпођице*, *Стијанке мајке Кнежойољке* и *Доживљаја Николетине Бурсаћа* – били су истакнути чланови Удружења књижевника Србије – Иво Андрић, Скендер Куленовић и Бранко Ћопић. Писци који су идентитет босанско-херцеговачке културе чинили препознатљивим, такође су били српски: Андрић, на пример, који је добијао најугледнија књижевна признања, или Ћопић, чији су *Доживљаји Николетине Бурсаћа* – приче о подвизима босанског партизана, српског народног јунака новог доба – били 1956. године, у читавој Југославији, најпродаванија књига.

У месечнику *Живот*, часопису за књижевна и културна питања који је покренуо Републички савјет за културу БиХ почетком педесетих година, чланци су, као и у већем делу оновремене штампе у републици, били објављивани на оба писма, на ћирилици и на латиници. Све до половине идуће деценије, уређивали су га искључиво српски писци и књижевни критичари: најпре Марко Марковић, Илија Кеџмановић и Бошко Новаковић, доцније Емил Петровић, па Хамид Диздар и Меша Селимовић. У њему је, средином педесетих, у наставцима била штампана и утицајна студија Јована Кршића, књижевног критичара марксистичке оријентације убијеног у првим ратним данима, „Књижевност Босне и Херцеговине (од Илирског покрета до ослобођења 1918)”, чиме је наново афирмисана и његова концепција приповедачке Босне као дела српског културног наслеђа.

У таквим околностима, појам босанско-херцеговачке књижевности је, дакле, могао да има једино регионална, покрајинска значења.

Књижевни историчар и фолклориста Салко Назечић, оснивач и дугогодишњи управник Катедре за југословенску књижевност на Филозофском факултету у Сарајеву, експлицитно је то и формулисао: у предговору *Зборника савремене босанско-херцеговачке прозе* – прве публикације те врсте након Другог светског рата, коју је Назечић приредио заједно са Илијом Кеџмановићем и Марком Марковићем а сарајевска Свјетлост је ћирилицом објавила 1950. године – он је истакао да „потребно је и могуће овдје говорити само о књижевницима, јер књижевност Босне и Херцеговине са

неким својим специфичним особинама посебне књижевности не постоји” (Назечић 1950: 8).

Требало би, међутим, бити и опрезан: и сама приређивачева потреба да у предговору *Зборника* разјашњава на предочени начин семантички опсег појма босанско-херцеговачке прозе имплицира да су његова значења већ тада, на прагу педесетих, могла да буду предмет политичких спорења.

Предраг Палавестра, још један српски књижевни историчар родом из БиХ, описивао је тамошње културне прилике на сличан начин и током шездесетих година: „Писци тога тла и поднебља увек су се прикључивали српској или хрватској књижевности, и тако је и данас”, рекао је у једном интервјуу; додао је, међутим, и да се њихово дело „несумњиво разликује од књижевности која се пише на другим странама”, али и да је та разлика првенствено у „мисаоној и стилској боји”, односно „у ароми”, како се изразио, изводећи из тога закључак да је „тешко рећи” да она „има неки национални карактер”, јер је њен карактер „пре регионалан” (Роровић 1970: 158).

У наведеним Палавестриним речима било је, дакле, осетно мање изричитости а више опреза него код Назечића; посредни је била последица промена унутар самих књижевноисторијских студија – и Палавестра се надовезивао на Јована Кршића, те је у најзначајнија имена израсла „у духовној клими Босне” убрајао једино српске писце, од Кочића и Шантића, до Андрића и Меше Селимовића – већ притисака који су долазили *своља*, из дневнополитичке сфере, а према којима се он, у истом интервјуу, такође посредно одређивао.

Доношењем новог устава, у априлу 1963, којим је Југославија проглашена Социјалистичком Федеративном Републиком „добровољно уједињених и равноправних народа” (Екмечић 2019: 533), партија је и званично променила политички курс и циљеве државе којом је управљала: одустајање од интегративних процеса у економији и култури, као и од централизма у управљању, са једне стране, а ојачавање аутономије појединачних република и подстицање развоја елемената суверенитета унутар њих, са друге, сугерисали су да ће социјалистичка Југославија бити само прелазна фаза

у стварању нових националних држава на Балкану.

Такав заокрет одмах се осетио и у Удружењу књижевника БиХ: на његовој Седамнаестој редовној скупштини, одржаној 10. фебруара 1964. године, Ахмед Хромаџић је, у име групе писаца, изложио програм рада који је чланове удружења обавезивао да промовишу босанско-херцеговачку књижевност, да се боре за њен равноправан третман у оквиру Савеза књижевника Југославије, као и за њену одговарајућу промоцију у земљи и иностранству (Veladžić 2017). Иако је појам босанско-херцеговачке књижевности у научној и издавачкој пракси већ дуго био кориштен као ознака за стваралаштво једног региона, друштвенополитички трендови су сугерисали да се то овога пута чинило из суштински другачијих разлога – ради идејно-теоријског диференцирања босанско-херцеговачке књижевне и културне посебности. Ни у овом случају није се радило о резултатима културноисторијског развоја, а ни о изразима рађања „босанске самосвести”, већ о простој реализацији политичког налога: босанско-херцеговачка партијска елита је, у одговарајућем тренутку, активирала Удружење књижевника као свог агента спавача, подстичући га да се укључи у друштвенополитичка збивања и одигра улогу која му је од почетка и била намењена.

У групи писаца у чије је име Хромаџић изложио нови програм Удружења и на којима је било да основне поставке тог програма *разраде* већину су чинили Срби: Меша Селимовић, Миодраг Богићевић, Славко Леовац, Вук Крњевић, Хусеин Тахмишчић, Ристо Трифковић и други.

2.

Покретање националног питања у БиХ било је праћено оживљавањем наратива о културној потцењености Сарајева, који је у периоду између два светска рата карактеристичан био за прохрватски оријентисане муслимане. У новим културнополитичким околностима, тај наратив је остао амбивалентан: темељио се на тврдњи да је литерарна продукција из

БиХ у Југославији потцењена, али је, у ствари, ту литерарну продукцију настојао да сведе на оријенталну компоненту и стваралаштво муслиманских писаца, како би потцењивање могао да објасни верском нетрпељивошћу и предрасудама.

Управо се на овај наратив, у расправи која је поведена на споменутој скупштини Удружења књижевника фебруара 1964. године, надовезао Изет Сарајлић: испровоциран примедбом Саита Ораховца да је приватизовао право на међународна гостовања које би требало да буде заједничко свим члановима Удружења, он је испричао да га је, „својевремено”, Драшко Ређеп, српски књижевни критичар, „увредљиво питао шта ми имамо од литературе у Босни и Херцеговини”; Сарајлић је додао да би „босанска књижевно-културна свијест”, могла да буде „нека врста шовинизма у новој варијанти”, рођена управо из потребе за превазилажењем потцењивачког односа „југословенских културних центара према културном стварању у Босни” (Veladžić 2017: 76).

Ваљало би, због овог и сличних случајева, нагласити да су одбојност према оријенталном културном наслеђу након Другог светског рата посредно и непосредно изражавали многи левичарски оријентисани аутори, без обзира на религију којој су формално припадали; мотиви такве одбојности, дакле, нису били верског, већ политичког карактера.

У једном од првих покушаја синтетичког приказивања књижевности у БиХ, у збирци есеја *Светило и шамно* (1957) Славка Леовца, који је, као и Назечић, родом био из Мостара, међуратна Босна је, на пример, поређена са устајалом баруштином и забаченим вилајетом „у којем се више сања него ради, више севдише него мисли и хоће, више се препушта инерцији вегетирања него што се настоји да се измени друштвени живот”; ова инертност је, по Леовчевом мишљењу, карактеристична била за све Босанце, независно од вере коју су исповедали, а остављала их је „у сумрацима примитивизма и мучних касабских обичаја да су се често велики напори појединаца против тог примитивизма сламали и губили у босанским каљугама” (Leovac 1957: 16, 287).

Из цитираних фрагмената производи да је млади аутор – Леовцу тада није било ни тридесет година – појам *шаме*

везивао за традицију, православље притом уопште не раздвајајући од ислама, а појам *свејла* за раднички покрет и револуцију. На тај начин, он је културу БиХ разматрао на фону сукоба између Истока и Запада, односно оријенталних и европских тековина, привилегујући ове потоње; марксизам је таквим схватањима обезбеђивао конкретизацију која је могла да буде политички употребљива.

Мак Диздар је, са друге стране, у предговору *Панораме савремене босанско-херцеговачке прозе* (1961), позивајући се на есеј „Приповедачка Босна” Јована Кршића, из антологијског издања *Са стирана замањених* Групе сарајевских књижевника, као и на претходно цитирану Леовчеву књигу *Свејло и џамно*, Петра Кочића и Светозара Ђоровића означао као утемељиваче босанско-херцеговачке прозе, а Иву Андрића као њеног најзначајнијег уметника. Спомињући, затим, Ахмеда Мурадбеговића и Алију Наметка, који су се након вишегодишњих затворских казни због сарадње са усташама до тада већ вратили у јавни живот, Диздар је њихово дело идеолошки и класно дисквалификовао – првога због „беговског етоса”, другога због „враћања феудалној, агинској и еснафској прошлости” (Dizdar 1961: 17, 29) – дакле, управо због елемената муслиманске традиције који су њиховим делима били својствени. За разлику од Леовца, међутим, чији је отпор према оријенталној традицији проистацао из комунистичког светоназора, код Диздара је посредни била свест о снажној идеолошкој означености свих елемената самоидентификације муслиманског колектива – од религије и историјског предања до начина живота – до које је дошло под окриљем НДХ: севдалинке и „беговски етос” будиле су сећања на недела муслиманских усташа.

Овај разлог одбојности према култури босанско-херцеговачких муслимана морао је, међутим, дуго да остане прикривен, прећутан: подсећање на масовну колаборацију муслиманског становништва и на злочине који су починили у различитим униформама, под зеленим барјаком и фесовима разоткривало је неодрживост идеолошког конструкта братства и јединства, који се темељио на фалсификовању историјских чињеница и на лажима. У таквим околностима,

експлицитно дистанцирање појединих аутора дискутабилне прошлости, попут Мака Диздара, од муслиманске традиције и „беговског етоса” могло је да буде и опортуну: штитило је њих и њихове породице од сумњичења за сарадњу са окупаторима.

Први примери залагања за реафирмацију муслиманског начина живота и наслеђа стигли су, зато, из политичке емиграције: у *Босанским њоїледима*, часопису који је почетком шездесетих година у Бечу издавао некадашњи партизански потпуковник и члан партије Адил Зулфикарпашић, поведена је кампања против Иве Андрића и његових најпознатијих дела, романа *На Дрини ћурџија* и *Травничка хроника*; у низу чланака који су углавном били објављивани анонимно или потписани једино иницијалима, српски нобеловац оптуживан је за верску нетолеранцију, сејање мржње и подстицање масовних злочина над босанско-херцеговачким муслиманима.

Иако овај и слични текстови у Југославији нису били прештамповани све до грађанског рата, они у њој нису остајали без одјека: у сарајевској чаршији се за критиковање Андрића знало, као што се знало и за полицијска саслушања појединих његових критичара (Nametak 1994). Убрзо су, међутим – много брже но што се то, можда, очекивало – поруке чланака из *Босанских њоїледа* на сарајевској књижевној сцени постале и јавно заступане: марта 1967. године, у часопису *Животи*, чији је издавач било Удружење књижевника БиХ, објављен је био текст младог и амбициозног асистента са Филозофског факултета Мухамеда Филиповића „Босански дух у књижевности, шта је то?”, у којем је, између осталог, стајало и да је Андрић „најбољи и највећи представник” литературе инспирисане националним духом која је Босну „више делила него ли многе војске које су преко ње марширале и у њој крв пролијевале” (Filipović 1967: 7). Посреди је био не само наставак кампање започете у *Босанским њоїледима*, већ и њено превођење на виши ниво, из публицистике у област научног мишљења и са маргине у главни ток.

Сукоб једног дела муслиманске интелигенције са опусом Иве Андрића био је притајен и дуго потискиван: од појаве „проблематичних” романа до чланака у *Босанским њоїледима* протекло је било више од петнаест година; часописи у земљи,

чак и *Гласник Исламској вјерској сѣарјешинсѣва*, одбијали су да објаве такве написе. У тренутку, међутим, који је погодовао промени партијског курса у третману тзв. националног питања, покренути су *Босански њоїледи*, да послуже као проводник за нагомилане омразе и незадовољства.

Прилози објављени у овом листу нису имали књижевнокритичких квалитета – посредни су били плодови неуког и политички острашћеног тумачења – али се у њима поуздано огледала самосвест једног дела муслиманских читалаца: они се нису идентификовали само са негативним ликовима у Андрићевом делу – каквих је било доста – већ и са османском владавином у целини, која је у том делу приказана у складу са српском културном традицијом, као туђинска, сурова и кварна; политички актуализујући уметничка значења романа *На Дрини ћуџија* и *Травничка хроника*, они су били склони да такво виђење доживе као увредљиво и да га протумаче као срачунат напад на интересе сопственог колектива.

Из тога происходи да Андрићеви муслимански критичари колективни идентитет нису темељили само на својој вероисповести, већ и на вези коју им је та вероисповест обезбеђивала са Османлијама: она у том случају није била само показатељ културне специфичности њихове заједнице, већ и гаранција њеног историјског права да у БиХ *влада*.

Мухамед Филиповић је у споменутом чланку Андрићев опус означио као репрезентативан за националну традицију која дели Босну више од војски „које су преко ње марширале и у њој крв пролијевале” (1967: 7), али је саму ту традицију избегао непосредно да именује: строго је водио рачуна да српску и хрватску књижевну историју за свођење *босанске књижевности* на ниво регионализма напореда оптужује – чим би нешто замерио Србима, одмах би исто спочитао и Хрватима. Већ је и сáм тај манир, међутим, усвојен из дневнополитичког дискурса, у примени на садржаје културне прошлости деловао као средство кривотворења: удео хрватских аутора у културној еманципацији БиХ са уделом српских стваралаца по размерама и значају није равноправан (Тутњевић 2004).

Своје праве намере Филиповић је откривао једино

изокола, у алузијама; рекао је, тако, да литература која омета успостављање и развој *босанске књижевности* „почиње 70-тих година 19. стољећа да би почетком 20. стољећа добила нарочити замах у пробуђеним националним покретима код њихових духовних инспиратора, Кочића, Ђоровића итд., а кулминира код Андрића” (Filipović 1967: 7), из чега происходи да је „босанском духу у књижевности” сметао Кршићев концепт приповедачке и књижевне Босне, односно да је национална традиција која је Босну делила више од војски „које су кроз њу марширале и крв пролијевале” (Filipović 1967: 7) била српска; аутор је имплицирао да би, за добро *босанске књижевности*, везе српских стваралаца из БиХ са магистралном српском традицијом требало да буду раскинуте.

Филиповићеве алузије добиле су пуну књижевно-историјску легитимацију петнаестак година касније, у студији *Књижевни живој Босне и Херцеговине између два раиша* Мухсина Ризвића. У тој студији – узорном примеру политичког ревизионизма на материјалу књижевне историје – коју је Свјетлост, у три тома, латиницом објавила 1980, аутор је Андрићеву *кривицу* пројектовао на све чланове Групе сарајевских књижевника, представљајући их као реализаторе културне политике која је била одређена као грађанска, великосрпска и, посредно, окупаторска.

У контексту нашег истраживања, важно је и то што наведено мишљење о улози Групе сарајевских књижевника – у којој су, сем Андрића, били и оснивачи Удружења књижевника БиХ, Марко Марковић, Емил Петровић и Исак Самоковлија – није било ново: због претежно грађанског порекла и политичке оријентације чланова Групе, неговала га је и марксистички опредељена књижевна критика; такво мишљење саопштио је, пробранијим речима, и Славко Леовац у студији *Светило и шамно*, четврт века пре Мухсина Ризвића.

У измењеним друштвенополитичким околностима, међутим, и у устима једног од идеолога муслиманске нације, такво виђење задобијало је нешто другачија значења: обрачун са Андрићем, као и са Групом сарајевских књижевника, постајао је начин да се српска књижевна традиција означи као непријатељска, а да се њен статус, посредством нове

концептуализације културног идентитета БиХ, суштински измени – тако што ће на место Кочића, Ђоровића и Андрића доћи алхамидо књижевност и стваралаштво муслимана на оријенталним језицима.

Као члан уређивачког одбора наведене Ризвићеве књиге потписан је Војислав Максимовић, док је рецензент, поред Мидхата Бегића, био и Радован Вучковић.

3.

Почетком новембра 1970. године, поводом четврт века од оснивања Свјетлости, у Сарајеву је одржан Симпозијум о савременој књижевности БиХ. Иако је, према званичним подацима, организатор скупа било само то издавачко предузеће – чији је главни и одговорни уредник био Меша Селимовић – иза њега је стајао, у ствари, политички врх републике, на којем су били Хамдија Поздерац и Бранко Микулић: након интерних расправа, вођених у строгој тајности, тај политички врх је преломио да се редефинисање појма књижевне Босне доврши, у академском кругу и пред очима заинтересоване јавности; годишњица Свјетлости послужила је томе само као изговор (Kodrić 2022).

Упркос припремама, међутим, али и упркос очигледном труду учесника да своја излагања ускладе са партијском реториком – пре свега са фразама о равноправности народа и народности и о југословенском јединству – Симпозијум су обележила драматична неслагања око самог његовог предмета; чак се ни подносиоци реферата – Мидхат Бегић, Ристо Трифковић и Миодраг Богићевић – на којима је било да задају оквире дискусије, нису слагали око значења појма босанско-херцеговачке књижевности. О напетости, па и трвењима међу писцима и професорима најбоље сведочи податак да се Славко Леовац и Радован Вучковић, који су такође учествовали у организацији и били најављени као подносиоци реферата, на самом скупу нису ни појавили.

Неслагања су на површину избила одмах, већ у току Бегићевог уводног излагања, које је пренеразило део

окупљених: није се пре тога дешавало да се са неке тако високе и угледне инстанце – Бегић је већ био члан Академије наука и умјетности БиХ – афирмишу ставови Мухамеда Филиповића, за које се подразумевало да су контроверзни, нити да се, поред српске и хрватске, говори и о *муслиманској књижевности* као о литератури са сопственом националном традицијом и вредностима. Бегић је историјски наратив о културном потцењивању Сарајева, осим тога, искључиво везао за муслимане, тврдећи да је незавидно вредновање њихових дела било последица националне нетрпељивости и неуважавања специфичности исламског културног сензибилитета, а не естетских домета тих дела.

Као оваплоћење „босанског духа у књижевности” Бегић је, пак, истакао роман *Дервиш и смрт* Меше Селимовића: рекао је да то ремек-дело „значи модерност обogaћену умногострученим структурама наслеђа ове наше оријентално-окциденталне раскрснице на Балкану, гдје су наноси и слојеви цивилизације наилазили и таложили се можда више у свијестима и савјестима него у писаним споменицима, али која није без свога далеког историјско-културног коријења које сеже све до средњег вијека”, због чега у њему, „чини се”, постоји „основа за босанско-херцеговачко виђење човјека како у оквиру наше социјалистичке југословенске заједнице, тако и у подручјима сродних цивилизација” (Вегић 1987: 45).

Захваљујући овој мешавини хвалоспева и злоупотребе, роман *Дервиш и смрт* је на Симпозијуму непосредно био супротстављен роману *На Дрини ћурија* како би босанско-херцеговачка књижевност била преустројена на такав начин да јој се у основи нађе један муслимански писац и уметнички вредно дело са темом из живота босанско-херцеговачких потурица. Бегићева тврдња да су се „слојеви цивилизације” у БиХ таложили „можда више у свијестима и савјестима него у писаним споменицима” требало је да послужи као оправдање за говор о вишевековном трајању босанско-херцеговачке традиције који је – због непостојања споменика – био, у ствари, потпуно неутемељен и произвољан.

Сваку од својих теза, што је такође важно, Бегић је заснивао на закључцима једног српског аутора који је, уз то, сaм

Симпозијум бојкотовао: посреди је био Радован Вучковић и његов есеј „О неким питањима приступа босанскохерцеговачкој књижевности”, неколико месеци пре тога објављен у *Живойу*. Вучковићеве тезе Бегић, притом, није извитоперавао, већ је само указивао на њихове крајње семантичке импликације: пошто је српски стручњак, на пример, полазећи од калајевског виђења етничке структуре БиХ, тврдио да је, у прошлости, ту *сваки народ* „имао сопствену књижевну делатност, са специфичним односом према културним традицијама југословенских народа и европских и азијских народа са којим их је историјска судбина повезивала”, Бегић је из тога извео закључак да би се муслиманској „етничко-националној групи [...] морао признати њен књижевни израз и њена књижевност”, не само у фолклорном, већ и у уметничком стваралаштву (Vučković 1985: 29; Begić 1987: 56). Прихватајући, затим, и Вучковићево „динамичко схватање” босанско-херцеговачке литературе – према којем у социјалистичкој БиХ постоји једна „нешто друкчија књижевност која би се могла назвати и *босанскохерцеговачком*” [курзив В. Т.], иако се „поједини њени парцијалитети” и даље могу третирати „под својим специфичним именом” (Vučković 1985: 31) – Бегић је предложио да се исти принцип реципрочно примени и на стваралаштво у Србији, сугеришући могућности даље разградње српског књижевног корпуса.

У примарном културноисторијском контексту, кључно је, ипак, било оно по чему су се Вучковићева и Бегићева концепција интегрисане босанско-херцеговачке литературе разликовале: док је прва колико-толико кореспондирала са српском књижевном традицијом – која је од друге половине 19. века на уметнички завидном нивоу рефлектовала разноликост културних идентитета у БиХ – друга је почивала на политичком наративу о муслиманској доминацији; придев *босански* притом је, под утицајем текста Мухамеда Филиповића, значењски поистовећиван са придевом *муслимански*.

Чињеница да су високо позиционирани партијски кадрови, Младен Ољача и Миодраг Божићевић, опречно реаговали на Бегићево излагање сугерише да међу српским комунистима став о садржају појмова босанско-херцеговачке

и муслиманске књижевности није био усаглашен: први је подржао афирмацију литературе коју су стварали муслимани у име тековина социјалистичке револуције, тврдећи да би све остало било анахроно – „зашто бисмо се тога бојали? То никога неће угрозити”, самоуверено је тврдио (Олјаца 1978: 58) – док је други одбацивао Филиповићев „босански дух”, претпостављајући да се иза њега крије негирање српске (и хрватске) национално-књижевне засебности, односно фаворизовање стваралаштва муслиманских уметника. Обојица су, међутим, изричито била за то да се књижевност стварана у БиХ након Другог светског рата третира као засебна целина унутар југословенског културног и политичког тоталитета, различитим називима – „књижевност у БиХ” или „књижевност народа БиХ” – сугеришући различите степене интеграције која би унутар ње била извршена.

Меша Селимовић је, као директор Свјетлости, имао на Симпозијуму последњу реч. Након куртоазних похвала на рачун квалитета Бегићевог реферата, саопштио је да „нема никакве потребе” за доношењем закључака – „све остаје за даљи разговор и изучавања” (1971: 253) – чиме је, у ствари, објавио да политички наум која је стајао у позадини скупа није остварен. Меша је, затим, и експлицитно одбацио оба појма о којима се на Симпозијуму дискутовало, како појам босанско-херцеговачке, тако и појам муслиманске књижевности: „Чини ми се”, како је казао, „да наша савремена књижевност посједује одређени умјетнички квалитет општијег значаја и да нам за афирмацију није потребан ни републички ни национални кључ” (Selimović 1971: 253).

Приметно је из овог кратког излагања да је опрезно супротстављање Мидхату Бегићу, уз избегавање директног конфликта, водило Мешу Селимовића ка умањивању значаја националних књижевности уопште: он је у овој прилици о књижевности говорио као о општејудској баштини, желећи тиме да укаже на превазиђеност сваког ограђивања – по регионалној, као и по националној основи – али је, притом, запостављао постојање хијерархије националних књижевних вредности, без којег не би могло да буде књижевнокритичког вредновања.

4.

Спорови око имена и самосвојности књижевности која је, након Другог светског рата али и у даљој прошлости, стварана на територији БиХ одвијали су се на научним скуповима и у књижевној периодици, али им је природа у потпуности била политичка. Чланови Удружења књижевника, писци и универзитетски професори, прибављали су, у ствари, књижевноисторијска покрића за различите интерпретације културног идентитета БиХ, непосредно се на тај начин укључујући у сукобе партијских фракција. Идеолошка садржина спровођеног инжењеринга била је дубоко контроверзна: водила је рехабилитацији аутора и концепата афирмисаних у временима окупације – османске, аустроугарске и хрватске – а за циљ је имала не само умањивање српског културног доприноса, већ и самог присуства у БиХ. У таквим околностима, истином је могло да буде проглашено заиста било шта: да су у социјалистичком друштву ишчезле разлике међу националним културама, да је *Мирослављево јеванђеље* споменик „босанске писмености” или да у БиХ постоји „језичка диктатура” (Dizdar 1970: 120).

Материјали који су остали за полемикама о појмовима босанско-херцеговачке и муслиманске књижевности захтевају, зато, стрпљива и помна читања: под притиском политичког налога или личног интереса, поједини аутори драстично су мењали ставове – те су истим речима, у кратком периоду, придавали сасвим опречна значења – или су мишљења излагали у завијеним формама, како не би повредили подразумеване границе слободе говора. Зато ће истраживач у текстовима обележеним реториком братства и јединства, на пример, често проналазити имплицитна шовинистичка значења, док ће између редова пренатрпанним општим местима о значају југословенског заједништва уочити сепаратистичке пориве; у исказима српских аутора, са друге стране, откриваће деловање сталне стрепње да неког не увреде и не испровоцирају оптужбе за великосрпски хегемонизам.

Терминолошка и идеолошка конфузија, очигледно деловање механизма културног инжењеринга и политичке

зле намере посредно откривају оно што је из библиографске перспективе најбитније – да културна свест аутора у БиХ још увек није била промењена, већ да је само била под снажним притиском да се промени; етничко-национална свест аутора притом се често мешала или, чак, замењивала партијском свешћу.

Године 1979. дотадашњи Одсек за југословенске књижевности на Филозофском факултету у Сарајеву преименован је у Одсек за историју књижевности народа и народности Југославије; у студијски програм је, од јесењег семестра, уведен и нов предмет – Књижевност народа БиХ. Иницијатива за ово преименовање дошла је посредством српског писца Младена Ољаче – „програм је оптерећен свијешћу која не мисли на равноправност БиХ”, већ је обележена „великосрпским и великохрватским натрухама”, како је рекао (Filandra 1998: 285) – док је саме називе предложио Мухсин Ризвић, уз подршку Миодрага Божићевића.

У реформи наставног програма непосредно је учествовао и Хасан Грапчановић, чије име, из другог плана, редовно искрсава у испитивањима важнијих момената културног инжењеринга спроведеног у БиХ: он је критиковао дотадашњу политику на катедри за књижевност – да се све литературе на српско-хрватском језику студирају изједна – чињенице да дубровачка књижевност није видно обележена као хрватска, а да се црногорска изучава као да је српска назвајући „прљавим шовинистичким манипулацијама” (Filandra 1998: 286). Из тога производи да је Грапчановић кривицу за незадовољавајуће стање, за разлику од Ољаче, приписивао једино Србима.

Требало би приметити да Грапчановићева победа, и поред тога, није била потпуна: назив новог предмета био је Књижевност народа БиХ, а не, дакле, *босанскохерцеговачка* или *босанска књижевност*. С обзиром на полемике које су око назива литературе стваране на територији ове републике претходно биле вођене, јасно је да наведени појмови ипак нису синонимни: усвојени назив студијског предмета сугерише територијално, а не национално или етничко профилисање литературе.

Из реченога проиходи да појмови *муслиманске* (*бошњачке*) и *босанскохерцеговачке књижевности*, у времену о којем говоримо, нису били књижевноисторијски утемељени нити теоријски изграђени; то значи и да би пројектовање данашње ситуације – у којој постоји бошњачка нација и међународно признати босански језик – на тај одсечак прошлости, из перспективе српске библиографије, било неоправдано, јер би водило кривотворењу културноисторијских процеса и прилика.

Библиографско разматрање одређених момената књижевног живота у социјалистичкој БиХ пружило је битне увиде: да су српски аутори, иако је из данашње перспективе јасно да то није било у складу са српским националним интересима, значајно доприносили редефинисању појма босанско-херцеговачке књижевности својим књижевноисторијским и књижевнотеоријским радовима, као и уредничким и рецензентским ангажманима у највећим издавачким предузећима у Сарајеву; муслимански аутори, са друге стране, који су настојали да босанско-херцеговачку књижевност конципирају око наратива о муслиманској доминацији, чинили су то увек у *односу* на српску књижевност и њене традиције, не би ли им умањили домете и значај, тако да њихова дела представљају једно од њихових *граничних* виђења и интерпретација.

Како су посредни били процеси који су претендовали трајно да измене културни лик српског народа, задатак српске ретроспективне библиографије јесте да утврди и стручно опише све њихове посредне и непосредне одразе у издавачкој продукцији, без обзира на национално декларисање аутора, као и на само место издавања публикација.

Извори и литература

- Екмечић, Милорад. *Дуо креишање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1942–1992)*. Београд: Evro Book, 2019.
- Назечић, Салко и др. *Зборник савремене босанско-херцеговачке прозе*. Сарајево: Свјетлост, 1950.

- „Оснивачка скупштина Удружења књижевника Босне и Херцеговине”. *Сарајевски дневник* 61 (10. 9. 1945): 3.
- Поповић, Радован. *Српски књижевни зверињак: књижевни животи Србије 1944–2000*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Тутњевић, Станиша. *Национална свијест и књижевности муслимана*. Београд: Народна књига, 2004.
- Begić, Midhat. *Raskršća IV: bosanskohercegovačke književne teme*. Sarajevo: „Veselin Masleša” – Svjetlost, 1987.
- Dizdar, Mak. „Marginalije o jeziku i oko njega”, *Život*, 11/12 (1970): 109–120.
- Dizdar, Mak. *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze*. Sarajevo: Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, 1971.
- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Filipović, Muhamed. „Bosanski duh u književnosti, šta je to”, *Život* (mart 1967): 3–18.
- Kodrić, Sanjin. „Midhat Begić i počeci zvaničnog priznavanja bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti”. *Biserje*. Veb. 22. 12. 2022.
- Leovac, Slavko. *Svetlo i tamno: pregled književnosti Bosne i Hercegovine od 1918 do 1956 g.* Sarajevo: Džepna knjiga, 1957.
- Nametak, Alija. *Sarajevski nekrologij*. Sarajevo: Globus, 1994.
- Oljača, Mladen. *Kultura i politika: neka pitanja samoupravnog konstituisanja i razvoja kulture*. Banjaluka: Glas, 1978.
- Popović, Radovan. *Književni razgovori: govore pisci Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: „Veselin Masleša”, 1970.
- Selimović, Meša. „Zahvaljujem se referentu...”, *Simpozijum o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- Veladžić, Sabina. „Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u jugoslovenskim i bosanskohercegovačkim društveno-političkim i idejnim previranjima od sredine 1960-ih do početka 1970-ih”. *Pilar* 24 (2017): 71–103.
- Vučković, Radovan. *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici*. Sarajevo: Svjetlost, 1985.

Vesna Trijić

LITERATURE IN SOCIALIST BOSNIA AND
HERZEGOVINA:
BIBLIOGRAPHICAL RESEARCH

Summary

This paper discusses some of the most important moments of cultural engineering carried out in socialist Bosnia and Herzegovina. It shows that Association of Writers of Bosnia and Herzegovina had an important role in it, just like in dealing with the national question that was implemented by communist regime. It also reflects origins and political significance of the narrative about Ivo Andrić as the author who advocated religious hatred toward Muslims. Revealing how the idea of *Bosnian spirit* in literature moved from journalism to scientific discourse and from cultural periphery to the mainstream, it is shown that the goal of cultural engineering was to diminish not only the importance of Serbian cultural contribution, but also the very presence in Bosnia and Herzegovina. Proving that the concepts of Bosnian and Muslim literature were neither theoretically constructed nor grounded in literary history, it concludes that projecting current situation – in which there is a Bosniak nation and an internationally recognized Bosnian language – onto socialist segment of the past, from the perspective of Serbian bibliography, would be unjustified, because it would lead to the falsification of cultural-historical phenomena and processes.

Key words: Serbian retrospective bibliography, history of Serbian literature, literature in Bosnia and Herzegovina, Ivo Andrić, Muslim literature, cultural engineering

НЕПРЕДИКАТСКЕ ИМПЕРАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ²

У раду анализирамо структурно-семантичке типове непредикатских реченица којима се исказује императивно значење. У анализи полазимо од семантичког критеријума, према коме се све императивне реченице могу поделити на две поткатегорије: оне којима се исказује императивност у ужем смислу, односно заповест и оне којима се исказује императивност у ширем смислу, односно подстицај. На структурном плану разлика између ових поткатегорија огледа се у томе што код императивности у ужем смислу преовлађују адвербијални, адвербијално-супстантивни и супстантивни модели који представљају редуковане структуре из којих изостаје предикат у форми глагола у императиву, док се исказивање подстицајне односно блаже императивности врши најчешће инфинитивом, презентативним реченицама и независним супстантивним моделима.

Кључне речи: непредикатска реченица, императивна реченица, императивност, синтакса, семантика

1. Увод

Императивност као семантичка категорија подразумева изрицање захтева да се нека активност изврши, као прагматичка категорија подразумева директивни говорни

1 julijana.stevanovic@filum.kg.ac.rs

2 Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години број 451-03-66/2024-03/ 200198).

чин, односно упућивање захтева саговорнику, а као синтаксичка категорија императивност се огледа првенствено у употреби императива као заповедног начина, али и бројних других конструкција које припадају семантичком пољу императивности.

Реченичне структуре којима се исказује императивност традиционално су се у српским (српскохрватским) граматицама сврставале у узвичне или екскламативне реченице (Маретић 1963: 34; Стевановић 1989: 21). Међутим, уочена разлика између узвичних реченица и реченица којима се исказује императивна семантика утицала је на то да су се императивне реченице касније почеле издвајати у облички засебан тип реченица. Тако М. Миновић издваја, уз изјавне и упитне, још два типа: заповедне и узвичне реченице (Миновић 1970: 28). И у *Грамаџици српскога језика* Станојчића и Поповића заповедне односно императивне реченице издвојене су у засебан тип у односу на екскламативне (Станојчић, Поповић 1992: 335–337), док се у најновијој *Нормативној грамаџици* конструкције којима се исказује императивност сврставају у *вољне реченице* (Пипер, Клајн и Драгићевић 2022: 502–506). С друге стране, у *Gramatici srpskog jezika za strance* независне реченице деле се на изјавне, упитне и заповедне, док се узвичне не наводе (Мразовић, Вукадиновић 2009: 517).

У готово свим овим граматицама успутно се напомиње да исказивање заповести није резервисано само за глаголску реченицу, већ да се заповест може исказати и непредикатским средствима. Таква средства су код Стевановића одређена као „номинативни искази изговорени у афекту *Пожар! Вога! Разбојници!*” (1989: 111) којима се не може утврдити тачна синтаксичка структура, па их Стевановић не сматра реченицама већ исказима. Љубомир Поповић помиње да је код реченица са потпуном елипсом предиката у усменом говору често имплициран императив, „при чему помажу склоп реченице, интонација, гестови и ситуација” (Поповић 1967: 366).

Наш циљ јесте да опишемо и опишемо управо та непредикатска средства, односно непредикатске реченице са императивном семантиком. Највећи досадашњи допринос

изучавању оваквих конструкција дат је у монографији Миланке Бабић *Ексламајтивне конструиције у српском језику*, где се императивност посматра у контексту ексламајтивности и где се у закључку наводи да се директивни исказ „може реализовати у форми предикатске просте или сложене реченице, као и у непредикатској форми која настаје елипсом императива” (2019: 123).

Од великог значаја јесу и резултати до којих је дошла Ана Јањушевић Оливери у раду „Безглаголске конструкције с императивним значењем у савременом српском језику”. У том раду анализирани су конструкције настале редукцијом императивног глагола. „Природа елидираног глагола предредује и носиоца императивности, те смо с обзиром на тај критеријум издвојили следеће типове безглаголских конструкција – 1) адвербијалне, 2) објекатске, 3) објекатско-адвербијалне и 4) фразеологизирани конструкције с императивном вриједношћу. У посебну смо групу издвојили одричне безглаголске конструкције, код којих се императивност преноси како на адвербијал или на објекат, тако и на одричну ријечцу *не/ни*, односно *немој*” (2017: 44). Будући да су у раду Ане Јањушевић Оливери анализирани безглаголске конструкције, у њима нема структура у којима се императивност исказује инфинитивом у позицији предиката. Такође, из овог рада изостају конструкције типа *Мир! Тишина!* будући да оне не настају редукцијом императивне форме. Поменуте конструкције уврштене су у нашу анализу, у којој полазимо од семантичких поткатегорија императивности, те утврђујемо на који начин се свака од издвојених семантичких поткатегорија структурно реализује. Циљ нам је и да утврдимо да ли се поједини типови императивности чешће исказују непредикатским у односу на предикатске моделе.

У поменутом раду А. Јањушевић Оливери наводи да „је основно императивно значење подстицај, који се може реализовати у три поткатегоријална значења, а то су: подстицај у ужем смислу, заповијест и жеља. При томе ваља имати у виду да свака од ових поткатегорија императивности има мање или више разубену сопствену семантику, па тако поткатегорији подстицаја у ужем смислу припадају и савјет,

предлог, упутство, упозорење итд; заповијести – и команда, захтјев, забрана; док се жеља, ако је усмјерена ка говорном лицу, може реализовати и као молба” (2017: 35). У *Синџаку савременога српскога језика* (Пипер и др. 2005: 659 – 670) међу семантичким типовима императивних исказа издвојена је с једне стране заповест, која се може реализовати као захтев, команда, наредба, забрана, а са друге стране издвајају се „друге врсте императивних исказа” (Пипер и др. 2005: 665), у које се убрајају дозвола, упутства, инструкције, предлог, молба, савет, упозорење, претња, препорука. Миланка Бабић истиче да „природа односа између говорника, субјекта директивног исказа и обавезе која се субјекту пропозицијом намеће условљава природу обавезе као јаче и слабије директивну” (2019: 100). Тако ова ауторка у исказе јаке директивности убраја наређење, забрану, упозорење, као и упутство које се налази „на рубу тог микропоља” (2019: 101), док у исказе слабије директивности убраја молбу и опомену, допуштање, савет или сугестију.

Наведени ставови из литературе упућују на то да постоје искази који се налазе у центру семантичке категорије императивности и искази који се налазе на периферији ове семантичке категорије³. Центру тако схваћене семантичке категорије припадају искази јаке директивности, односно императивности у ужем смислу који припадају поткатегорији заповести, док се на периферији ове семантичке категорије налазе искази слабе директивности који припадају семантичкој поткатегорији подстицаја. Разлика између заповести и подстицаја огледа се и на интонационом плану, па су заповедни искази редовно праћени екскламацијом, за разлику од подстицајних код којих је екскламативност факултативна.

2. Анализа корпуса

2.1. У семантичку поткатегорију *зайовесџи* спадају императивне конструкције са значењем *команде, наређења, захтева и забране*. Свака од ових значењских поткатегорија

3 О односу центра и периферије семантичке категорије в. Пипер (2000).

исказује се одређеним структурним моделима и специфичним лексичким средствима.

2.1.1. Императивност типа *команде* везана је првенствено за институционализоване друштвене оквири попут војске, полиције и сл⁴. Почива на хијерархијској структури у којој је говорник надређени члан институције, а саговорници, односно реципијенти комаде подређени чланови:

(1) Официр се окреће и командује: — *Вод у сирелце!*
Пушке на ѿшовс! (ДЂ, К, 85);

- Немој ти нас да испитујеш! *Горе руке!* (АИ, Вд, 60)

МИЛУН (грађанима): *Разлаз!* (ЉС, ПпШ, 10);

МИЛУН: Реко сам одложи! Пази, репетирам! *И руке увис!* *Увис*, кад говорим! (ЉС, ПпШ, 10)

МИЛУН: *Сви ѿамо украј!* *Уза зиг!* Ко ти је казо да спуштиш руке? *Украј*, чујеш ти, и нико да ми није ни писнуо! Имате ли аусвајс, или немате?

ЈЕЛИСАВЕТА: Ја уопште не видим какве везе ми, као глумци, имамо с таквим стварима!

МИЛУН: Ја ћу да ти покажем какве имате везе! *Найрег!* (ЉС, ПпШ, 11).

Команде се, како наведени примери показују, најчешће изражавају адвербијалним (*Украј*, *Увис*, *Уза зиг*), адвербијално-супстантивним (*Сви ѿамо украј!* *И руке увис!*) и супстантивним изразима (*Разлаз!* *Вод у сирелце!*), у којима преовлађује војна терминологија.

2.1.2. Када се категорија команде реализује ван друштвених институција, можемо говорити о императивности типа *наређења*⁵, која такође почива на хијерархизованости

4 Као главне карактеристике команде у *Синѿакси савременоѿа срѿско-ѿа језика* наводе се: 1) велики интензитет директивности; 2) наглашена социјална разлика међу учесницима у говорној ситуацији; 3) усмена реализација; 4) узвична интонација; 5) наглашена артикулисаност слогова и 5) клишетирани облици исказивања у којима се предикат често само подразумева; 6) институционализованост употребе (Пипер и др. 2005: 664).

5 Док се код М. Бабић (2019: 101) и команде и наређења сврставају у исти семантички тип означен као *наређење* (*адхидиѿиѿив*), код Пипера се издвајају као посебни типови заповести, а наводи се и разлика између наредбе и наређења: „Наређење се често узима као синоним

говорника према саговорницима. Говорник преузима улогу надређеног члана и наређује саговорнику, или ређе, саговорницима⁶. Наређења се, као и команде, исказују адвербијалним, адвербијално-супстантивним и супстантивним конструкцијама.

Међу адвербијалним и адвербијално-супстантивним изразима преовлађују они са месним значењем, којима се саговорнику наређује да промени свој положај или положај неког дела тела или возила којим управља:

(2) Мики Маус, *најред* – нареди Павле. (АИ, Вд, 160); „*На сјавање!*” викну Живота, после последњег ударца. (НК, С28, 271); Видим. Вози полако до гробља, а онда кроз село *дрз кас!* (ДЂ, К, 23); – *Лево! Лево!* (ДЂ, К, 23); „*Найоље! Марш найоље!*” (ДЂ, К, 63)

АКСЕНТИЈЕ: *Руке увис! Уза зиг! Тамо!* (ДК, Мтпк, 112);

ЛАКИ: *Найоље! Марш найоље! Ђубре покварено! Марш!* (ДК, Мтпк, 56);

РУ СТАНИСЛАВС: Заробљеник, устај! *За мном у куја-ишло.* Мало ћеш ти да радиш (Дк, Мтпк, 138).

РАДОВАН: [...] Јуриш, Радоване! *За мном, Радоване!* (Дк, Мтпк, 193).

ЈОВИЦА: Е, па хвала ти, Јевреме! (Одлази.)

ЈЕВРЕМ (за њим): *Право у дућан* и ником ни речи! (БН, Нп, 18);

АКСЕНТИЈЕ: Не! *Даље с иим!* То је отров од кукуте! *Даље!* [...] (ДК, Мтпк, 53).

Међу наведеном скупином примера јавља се и партикула *марш*, као пратилачки елеменат адвербијалне конструкције (*Марш найоље!*) или употребљена самостално. „У свим случајевима употребе ове партикуле подразумева се значење блиско значењу глагола кретања са императивном семантиком строге заповијести, било да партикула

за наредбу. Иако разлика између та два типа императивних исказа готово да не постоји, може се рећи да је наређење чешће усмена наредба” (Пипер и др. 2005: 664). Усмени карактер наређења потврђују и примери из нашег корпуса.

6 У томе лежи још једна семантичка разлика између команде и наређења: док се код команде подразумева масовни реципијент, код наређења је то чешће индивидуа.

представља самостални исказ било да је укључена у сложену структуру” (Бабић 2019: 331).

Осим прилога са локационим значењем, наређење се исказује и количинским прилогом *доста*, употребљеним самостално (3а) или у синтагматском оквиру *Adv + S(N₂, N₆, N₇)* (36):

(3а) АКСЕНТИЈЕ: Тишина! *Доста!* (ДК, Мтпк, 74);

МИРКО: Ђути! *Ни речи! Доста* ми је твојих прича [...] *Доста! Ни речи више, Кристијина! Ни речи!* (ДК, Мтпк, 115).

(36) РАДОВАН: *Доста иџрања!* Окрену се мало према мени... (Дк, Мтпк, 135); *Dosta više tog skaradnog okrivljavanja mladih i dece za ono što su danas!* (ЕКСЈ);

Dosta više s licemernim objašnjenjima da narod to ište (ЕКСЈ); *Dosta više s nakaradnom praksom da se stvari isteruju na čistac paralizacijom gradova i blokiranjem magistrala!* (ЕКСЈ)

Dosta o tome! Dosta o tim besmislicama!(ЕКСЈ).

У оквиру синтагме којом се упућује наређење да се прекине са неком радњом или процесом, прилог *доста* може се јавити уз девербативну именицу у генитиву, затим инструментал са предлогом *с* и локатив са предлогом *о*, уз зависности од тога да ли се тражи прекид неке активности, исказане девербативном именицом у генитиву или локативу (*иџрања, окривљивања, с накарадном иџраксом*) или се захтева прекид вербалне активности чији је предмет говорења исказан локативом (*о ѿоѿе, о ѿим бесмислицама*).

Исти захтев за престанком вербалне или физичке активности (кретања) упућује се и супстантивом у номинативу (4а) или негираном конструкцијом са партикулом *ни* и супстантивом у генитиву (4б):

(4а) АКСЕНТИЈЕ: Тишина! *Доста!* (ДК, Мтпк, 74); *Мир, мир, ѿсѿодо!* Молим, чувајте достојанство овога дома! (БН, Нп, 24);

(4б) МИРКО: Ђути! *Ни речи! Доста* ми је твојих прича [...] *Доста! Ни речи више, Кристијина! Ни речи!* (ДК, Мтпк, 115);

ЈЕВРЕМ: Да одеш одавде право у дућан, па ни лук јео ни лук мирисао. *Никоме ни речи о ѿоѿе!* (БН, Нп, 18); *Ni koraka dalje, ili si mrtav!* (ЕКСЈ); *Niko da se nije mrdno! Ni takac!* (ЕКСЈ).

Будући да се наведеним конструкцијама наређује прекид неке радње, оне су блиске и семантичком подтипу

забране, стога поједини аутори овакве исказе сврставају у исказе са прохибитивним значењем (Пипер и др. 2005: 665, Бабић 2019: 101). Ипак, с обзиром на то да у нашим примерима преовлађује наредбодавна семантика блиска оној која се реализује у команди, сврстали смо их у семантички тип наређења. Међутим, за разлику од команде, код које је заповест уобичајен начин обраћања, код исказивања наређења подразумева афективна стања говорника (описана у дидаскалијама)⁷:

РИНА (гушећи се од узбуђења и мржње која јој у том тренутку пламти из очију, *илане одједном и дрекне*): *Досџа!* (БН, Оп, 95)

ЛАКИ (тресне шаком о сто, продере се и устане): *Досџа! Досџа! Завежи! [...]* (ДК, Мтпк, 44)

АКСЕНТИЈЕ (ужаснуто врисне): *Даље! Бежи с мртвацем! Даље од мене! Даље! Смрт је прелазна болест!* (ДК, Мтпк, 78).

Различити структурни модели којима се исказује императивност типа наређења често се употребљавају заједно, што доводи до њиховог интензивирања и појачавања емотивног набоја у говорној ситуацији.

2.1.3. *Захџевом* се подстиче саговорник да оствари неку активност, која најчешће резултује неким производом, што се одражава на структуру конструкције којом се исказује захтев. Стога велики број императивних непредикатских реченица са значењем захтева можемо записати формом $(S)N_p$, која представља објекат редукованог глагола у императиву:

(5) ЈЕВРЕМ: *Седи!* (Одлази десним вратима.) *Данице, гедер још једну кафу.* (БН, Нп, 13);

АНТА [...] : *Ана, чашу воде!* (БН, Оп, 24);

АНТА (Ани): *Чашу воде!* (БН, Оп, 39)

АНТА (упадне задихан): [...] (Одлети задњим вратима, Софији.) *Пей чаша воде!* (БН, Оп, 78)

Ђорђе скочи и викну: — *Ламџу!* (ДЂ, К, 110); *Воде, само кај воде* (ДЂ, К, 178)

РАДОВАН: *Овако: две клековаче...*

КЕЛНЕР: *Нема. Даље?*

7 Истакнута подвлачењем.

СТАНИСАВ: *Бело вино*.

КАТИЦА: *Мени гујлу љујју*. (Дк, Мтпк, 157).

Овај модел, како последњи пример показује, може бити проширен и реципијентом, посебно ако говорник (износилац захтева) и реципијент захтева нису иста особа:

(6) - *Моја ѿри ѿујљаја, оване*. (АИ, Вд, 74)

ПАВКА (разумела га је, па се окреће Даници): *'Ајде, оцу кафу!* (БН, Нп, 7).

Ту, под овим багременом, где су оштрили ножеве пред полазак, делили би, кад се врате, оно што би нашли у турским бисагама. „*Лазару нишија*”, рекао је Василије, а сви су погледали у колена. (ДЂ, К, 66).

Захтев се често може исказати и супстантивном речју у номинативу:

(7) *Пишијаљка!* – гласније рече Радош (АИ, Вд, 64); – *Прво риба, ја онда ѿраделе!* (МТ, С, 172); Рекао сам вам, господо, ми настављамо редован живот. И почећемо га са једним весељем. *Сине, зейе, венчање шјо ѿре, сујра, ѿре-косујра, најдаље у недељу*. (БН, Оп, 104); - *Пиво, кафеција! Заборавили смо ја!* (АИ, Вд, 47)

Модел са номинативом, у односу на модел са акузативом (и њему супституентним генитивом), представља крајњи степен редукције глаголског исказа: док код објекатских исказа форма указује на редукцију глаголског елемента из комуникативних разлога, номинативни искази указују на могућност исказивања императивног значења уз потпуно одсуство глаголске семантике.

Док се у наведеним моделима исказивања захтева доминантно значење користи за реципијента (најчешће додавање предмета, припрема и послуживање хране), захтев који се исказује конструкцијом *без + (S)N₂* подразумева обуставу активности које сметају говорнику:

(8) КЕЛНЕР: *Без дерања*. Молим лепо? (Дк, Мтпк, 157)

МИЛУТИН: *Лаки, без дерњава*. (Дк, Мтпк, 109)

СТАНИСЛАВ: *Ајде, без ѿужве* (Дк, Мтпк, 156)

КАТИЦА: *Без сувишних ѿишања*. Ја сам дошла да се поздравимо (Дк, Мтпк, 184).

Како наведени примери показују, оваквим исказима захтева се успостављање мира и тишине, односно одсуство

галаме, па позицију N_2 попуњава нека лексема из семантичког поља антонима лексеме *мир*. Овакав захтев семантички је близак наређењу са прилогом *досија*, али има блажу семантику од њега, у коју се уплиће и семантичка компонента забране. Осим тога, захтев није нужно екскламативно интониран, што га приближава и императивности типа упозорења.

Императивност типа захтева ретко се исказује адвербијалним конструкцијама:

(9) СПАСОЈЕ: Децо, господо, *овамо, овамо!* (БН, Оп, 44);

Нису ништа говориле, само је мајка, суљајући се по залеђеној пртини, често опомињала: „*Лакше*, нису мени твоје године.” (ДЂ, К, 69).

У односу на адвербијалне моделе којима се исказују команде и наређења, захтеви имају блажу семантику (први наведени пример заправо је позив да се приђе ближе говорнику, другим се износи захтев који би говорнику олакшао обављање неке активности). Уопште узев, смањена императивна семантика захтева у односу на наређење и команду потиче и из неизражене хијерархизације говорника према ономе коме упућује захтев јер они су у комуникативном чину равноправни.

Захтеви су садржани и у разним паролама: *Доле окуиџаџа, џоре ослобођење! Сиџој насиљу над женама!*, у којима долази до обрнуте хијерархизације говорника у односу на исказе са значењем команде: захтев упућује већи број реципијената најчешће надређеном појединцу или институцији. У захтеве можемо уврстити и синтаксичке конструкције са значењем позива за помоћ:

СТАНИСЛАВ: Сад ћу да те обешчастим.

ГЕОРГИНА: *Ујомоћ!* (Дк, Мтпк, 152).

2.1.4. Из семантичке поткатегорије заповести најблажу императивну семантику имају искази са значењем *забране*. Као и команда, и забрана најчешће има институционализоване оквири. Непредикатским јединицама се овај тип ретко исказује, садржан је једино у разним обавештењима, и своди се на елиптичну конструкцију са супстантивом и придевом *забрањен, -а, -о*:

(10) *Незайосленима улаз сиџојо забрањен, Забрањено џушење, Забрањено бацање смећа* и сл.

2.2. У исказе ослабљене императивне семантике спадају искази којима се саопштавају разни савети, препоруке, понуде, упутства и упозорења. Сви ови искази подразумевају подстицање саговорника да нешто уради или не уради, али саговорник, по правилу, има избор хоће ли поступити или не по том подстицају. Важна семантичка разлика између исказа јаче императивности, које смо означили као заповести, и исказа слабије императивне семантике, јесте та што од заповести најчешће њихов наручилац има користи, док је код подстицаја та корист усмерена ка реципијенту поруке, односно саговорнику коме се упућује савет, понуда, препорука и сл.

2.2.1. *Понуда* подразумева говорну ситуацију у којој говорник саговорника нечим нуди, или га наговара или убеђује да нешто прихвати. Два су начина на који се понуда у српском језику исказује непредикатским реченицама. Први подразумева упитну реченицу сведену на предмет понуде типа *Кафу?*⁸, а други презентативну реченицу.

Презентативним реченицама, осим указивања на постојање неког субјекта или на његову локацију (Деспотовић 2013: 211), може се исказати и давање/нуђење неког објекта. За разлику од егзистенцијалних и локационих презентативних реченица, у којима именичка фраза има вредност логичког субјекта, у презентативним императивним реченицама супстантивна допуна има вредност директног објекта давања или нуђења, исказаног супстантивом у генитиву па се модел са презентативом гради по обрасцу $Pr + Pn (N_3) + S (N_2)$, у коме је N_3 позиција резервисана за саговорника или треће лице које је корисник објекта исказаног генитивом:

(11) Бабо извади деведесет гроша, па каже: „На, *ево њи ајлука!*” (ЛЛ, Пр, 26); Нека, нека, узмите се, будите срећни, *ејо вам новаца, ево вам и мој блајослова!* (ЛЛ, Пр, 19); *Ево њи ове моје ’аљине, ња се добро умојшaj* – рече старац, скиде хаљину, и остаде скоро упола го. (ПК, Ип, 26); Dobri Milane,

8 Истим формалним средствима исказује се и императивност типа захтева, али је захтев екскламативно интониран, и обрнута је перспективизација захтева у односу на понуду: код захтева говорник тражи за себе нешто од саговорника, код понуде нуди нешто другом лицу (саговорнику).

ti si dobar i poslušan građanin; *evo tebi puno para* i dobićeš pored svoje službe još jednu s boljom platom (ЕКСЈ); МИЛУТИН: Тата, молим вас... *Ево, ево мало вашеї лека* (ДК, Мтпк, 52).

Контекст у коме се реализују презентативне императивне реченице такође упућује на давање, па се објекат може исказати прономиналним генитивом, уколико је из контекста познат⁹:

(12) – *Ево њи!* – Андра му пружи гуњ (ДЂ, К, 105); *Sve* је било дџабе, а човек рекао: „*Evo ti, uzmi* koliko hoćeš, samo носи odavde” (ЕКСЈ); Уплати ми *ovaj tiket*, *evo ti*, tata poslao pare, progovori piskav dečiji glas iza pulta једне od brojnih kladionica u Podgorici (ЕКСЈ); – *Ево њи да куйиши дувана!* – рече Маринко магација, и пружи му неколико *дуката* (ЛЛ, Пр, 48).

Овај семантички тип презентативних реченица показује велику сродност са егзистенцијално-посесивним презентативним реченицама, али за разлику од тих реченица, чији се садржај може означити као „постоји *X* којим можеш да се послужиш” (Деспотовић 2023: 213), у моделима са објектом преовлађује императивна семантика „Узми/Држи *X*”, што се у писању очитује употребом екскламативног маркера. Још једна разлика међу њима тиче се и употребе самих презентатива: док се код значења расположивости срећу презентативи *evo* и *ејшо*, код презентативних реченица са објектом бележимо само презентатив *evo*, који сугерише на просторну близину даваоца (говорника) и објекта који даје.

Реализација овог модела забележена је само у дијалогским микродискурсима, у којима забележене реченице могу бити проширене и одредбом намене (*Ево њи да куйиши дувана!*) или је намена садржана у ближем контексту (*Ево њи ове моје 'аљине, ња се добро умоџај*).

2.2.2. *Упозорење* подразумева скретање пажње саговорнику на нешто што би по њега могло имати негативне последице. У том смислу, упозорење је блиско савету и препоруци, али је, за разлику од других типова подстицаја, углавном екскламативно интонирано, посебно оно упозорење изговорено у афекту. „Док је наређење говорни чин којим се изриче заинтересованост говорника за садржај исказа, упозорење

9 У тексту смо курзивом истицали реченице са презентативом, а подвлачењем предмет који се даје/нуди.

и упутство дезактуализују ту компоненту, а јачају интерес саговорника јер је пропозиција исказа који се њима изриче у његовом интересу” (Бабић 2019: 103).

Најчешћи начин непредикатског исказивања упозорења јесте реченицама са инфинитивом:

(13) *Пре ујоїреде њажљиво ѡрочиїаїи уїуїсїво! О индикацијама и нежељеним реакцијама на лек ѡсаветїо-ваїи се са лекаром и фармацеуїом*¹⁰ (ЛЗ, јун 2020, 84).

Инфинитив се често јавља у негираном облику, праћен негираним адвербијалним одредбама *никако*, *никада* и *ниїо-шїо*:

Nikako ne razvijati osećanje krivice ni kod sebe niti kod deteta jer se tako uništava njegovo samopouzdanje i smanjuje se mogućnost napretka (ЕКСЈ); *Nikada ne držati zajedno platnu karticu i cedulju sa PIN brojem* (ЕКСЈ); *Nikako ne dopustiti njihovo ponovno kandidovanje na novim izborima u fudbalskoj organizaciji* (ЕКСЈ).

Ширим контекстом често је наговештена негативна последица коју саговорника може имати уколико не поступи по упозорењу. Осим екскламативности, то чини још једну разлику између упозорења и савета:

(14) Само би за то бирала човека. *Са сељацима – никад!* Они воле да се фале и брукају жене. (ДЂ, К, 110).

Наведени пример показују и могућност исказивања упозорења негираним адвербијалном, какву бележимо и у следећим примерима:

(15) *На сунце никако без зашїиїиїиної факїора и шешира! Кожа не ѡрашїїа!* (ЛЗ, јун 2020, 34); *Kafa i cigareta na prazan želudac – nikako!* (ЕКСЈ);

Упозорење се може исказати и супстантивом којим се означава појам који саговорника може довести у опасност, односно може имати штетне последице по њега. То је структурно-семантички тип који се најчешће наводи по граматицама, репрезентован примерима типа *Ваїїра!* *Пожар!* и сл:

(16) - *Псїї, Немци!* - И младић шареницом покри цело лице (АИ, Вд, 64).

10 Упозорења попут овог постала су облигаторни део рекламних текстова.

2.2.3. Императивност *прејоруке* и *савети*¹¹ подразумева подстицање на нешто што би саговорнику било од користи или давање инструкција како да нешто уради. Као и код упозорења, најчешћа форма изражавања јесу инфинитивне реченице:

(17) *Сесџи за сџо. Узетџи љајир и оловку. Усредсредџи се. На нечије куцање одговорџи са „да”. Подџи љаву и видеџи да у собу улази ваша сесџра са љисмом у рукама. Саветџи за разговор прејисаџи из сећања* (ГП, Уд, 14); *Стаде. Никако не љоушџаџи. Оголетџи сенџименџалностџима, усџоменама, деџињсџиву* (ДЂ, К, 24); *Vaša poruka pacijentima? Nikada ne gubiti nadu!* (ЕКСЈ); *Nikada ne zaboraviti da smo mi narod Božji* (ЕКСЈ).

Савет или препорука могу се исказати и супстантив-но-адвербијалним исказом (18а) као и супстантивном конструкцијом са предлогом *без* (18б):

(18а) *Зато, љаметџи у љаву!* (МС, Т, 349); *Главу љоре!* (разг.)

(18б) *Данас ниџе без кишобрана* (П, 25. 2. 2022, 36); *Без љанике*; смислићемо нешто (ГП, Уд, 39). *Bez brige Rouzen, bio sam štedljiv* (ЕКСЈ).

Наведеним примерима исказују се препоруке блиске упозорењима (*Паметџи у љаву!*; *Ниџе без кишобрана*) јер непоступањем у складу са њима говорник може сносити негативне последице. С друге стране, овакви искази садрже и охрабрујуће савете (*Главу љоре, без бриџе, без љанике* и сл.).

Савети се често исказују и презентативним реченицама са зависном клаузом:

(19) *Evo gde možete da gledate uživo TV prenos meča Monako – Crvena zvezda u Evroligi* (Телеграф); *Evo gde da pratite meč Zvezde i Valensije* (СК); *Evo kako da u novoj godini smanjite stres*

11 У *Синџакси савременоџа срџскоџа језика* наводи се да препорука, за разлику од савета, „садржи објекат који се препоручује, као и елемент изразито позитивног вредновања тог објекта, нпр. *Можеш се у њеџа љоузџаџи, Прејоручуџем ља вашоџ љажњи* и сл.” (Пипер и др. 2005: 669). Таква разлика између препоруке и савета присутна је у предикатским императивним реченицама, док се у непредикатским, сведеним само на предмет препоруке односно савета, та разлика неутрализује те стога ова два семантичка подтипа подстицаја анализирамо заједно.

(Нова); *Evo kako da dobijete i do milion evra po poljoprivrednom gazdinstvu! Ovo su svi uslovi i SAVETI za dobijanje IPARD sredstava* (Блиц); *Ойровнице све аїресивније, ево шїа да урадиш у случају блискої сусрећїа* (ГС).

Презентатив у наведеним примерима упитну компоненту садржану у зависно-сложеној реченици преводи у информативну.

2.3. Закључак

Проведена анализа показала је да се непредикатским реченицама могу исказати различити типови императивности. Различити структурни обрасци, уз избор одговарајуће лексике, преносе потпуну поруку од говорника прескиптора до саговорника од којег се или очекује да поступи у складу са заповешћу (код императивности ужег смисла) или у складу са подстицајем који му се упућује (код шире схваћене императивности).

3.1. У исказивању императивности у ужем смислу (команде, захтева, наређења и забране) најчешће се јављају следећи структурни обрасци:

1) супстантивни, који могу представљати форме са редукованим императивом (*Кафу! Чашу воде!*) или независне номинативне или генитивне форме (*Тишина! Ни речи! Без дерњава, Забрањено љушење!*);

2) адвербијални (*Найрег! Овамо!*);

3) адвербијално-супстантивни (*Горе руке! Право у дућан! Досїа иїрања!*).

На структурном плану велику блискост показују модели којима се исказују команда и наређење, што је и очекивано будући да је команда институционализовани вид наређења. Они су обавезно праћени екскламативном интонацијом, као и већина модела којима се изричу захтеви. С друге стране, семантички подтип забране ретко се исказује непредикатским реченицама и није нужно екскламативно интониран. Вокативни исказ чест је пратилац императивних конструкција, а уз вокативни исказ као пратилачки елеменат јављају се и разне директивне партикуле (*дегер, марш* и др.)

3.2 За исказивање блаже императивности у виду подстицаја (понуде, упозорења, препоруке, савета) користе се нешто другачији структурни модели:

1) инфинитивни, који се користи за изрицање упозорења (*Никада не држајти картицу и њин заједно!*) и препорука (*Купајти два сајна на јакој вајри*);

2) презентативне просте реченице, којима се изричу понуде (*Ево њи новца!*), или зависносложене, којима се изричу савети (*Ево како ћеш њо решијти*);

3) супстантивни, којима се изричу упозорења (*Пожар!*) и савети (*Без брије!*);

4) адвербијално-супстантивни (*Данас није без кишобрана*).

Када се овако изложе структурни модели којима се исказују различити типови императивности, јасно се може уочити да код императивности у ужем смислу преовлађују адвербијални, адвербијално-супстантивни и супстантивни модели који представљају редуковане структуре из којих изостаје предикат у форми глагола у императиву.

Насупрот њима, исказивање подстицајне односно блаже императивности врши се најчешће инфинитивом, презентативним реченицама и независним супстантивним моделима, што указује на деагентизацију рецепијента који није у обавези да изврши императивну поруку. Уз то, велики број супстантивних модела указује на елиминисање нужности глагола за исказивање императивне семантике и можемо га посматрати као један од видова номинализационих тенденција у језику.

ИЗВОРИ

а) *Књижевноуметнички стил*

АИ, Вд: А. Исаковић, *Велика деца*, Београд: Просвета, Нолит, ЗУНС, 1981.

БН, Оп: Б. Нушић, *Ожалошћена њородица*, Београд: Просвета, 1989.

БН, Нп: Б. Нушић, *Народни њосланик*, Београд: Просвета, 1989.

- ДК, Мтпк: Д. Ковачевић, *Маратионици ѿрче ѿочасни круѿ, Дrame 1*, Београд: Лагуна, 2018.
- ДЂ, К: Д. Ђосић, *Корени*, Београд: Лагуна, 2015.
- ГП, Уд: Г. Петровић, *Унуѿрашње дворишће*, Београд: Лагуна, 2022.
- ЛЛ, П: Л. Лазаревић, *Приѿвеѿке*, Београд: Драганић, 2012.
- ЉС, ПпШ: Љ. Симовић, *Пуѿујуће ѿозоришће Шојаловић*, доступно на <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>
- МС, Т: М. Селимовић, *Тврђава*, Београд: ЗУНС, 2015.
- МТ, С: М. Тохол, *Сесѿре*, Београд: Српска књижевна задруга, 2013.
- НК, С28: Н. Карајлић, *Солунска 28*, Београд: Лагуна, 2018.
- ПК, Ип: П. Кочић, *Изабране ѿриѿвеѿке*, Београд: Порталибрис, 2017.

Б) Публицистички сѿил

ЛЗ: *Lepota & zdravlje*, mesečni časopis iz Beograda.

П: *Полиѿика*, дневни лист из Београда.

Блиц: <https://www.blic.rs/>

ГС: <https://www.glassrpske.com/>

ЕКСЈ: Електронски корпус савременог српског језика, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>.

Телеграф: <https://www.telegraf.rs/>

Нова: <https://nova.rs/>

СК: <https://sportklub.n1info.rs/>

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Миланка. *Екскламативне конструкције у српском језику*. Андрићград: Андрићев институт, 2019.
- Деспотовић, Јулијана. „О егзистенцијалним беспредикатским реченицама са логичким субјектом у генитиву у савременом српском језику”. М. Ковачевић, Ј. Петковић (ред.). *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 1, Србија и српски језик, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2023, 205–218.
- Јањушевић Оливери, Ана. „Безглаголске конструкције с императивним значењем у савременом српском језику”. М. Ковачевић (ред.). *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 1, (Српски) језик у комуникативној функцији, Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 2017, 35–46.
- Лалевић, Миодраг. *Синѿакса српскохрватскоѿа књижевноѿ језика*. Београд: Завод за уѿбенике и наставна средства, 1962.

- Minović, Milivoje. *Uvod u nauku o jeziku*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1970.
- Mrazović, Pavica, i Zora Vukadinović. *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest, 2009.
- Пипер, Предраг. „О полицентричности семантичких категорија”. *Јужнословенски филолоџ*, Књ. 56, бр. 3/4, 2000, 829–840.
- Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић. *Синџакса савременога српског језика*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Матица српска, 2005.
- Пипер, Предраг, Иван Клајн и Рајна Драгићевић. *Нормативна грамаџика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2022.
- Поповић, Људмила. „Реченице са елиптичним предикатом”. *Наш језик*, Књ. 16, св. 5, 1967, 351–373.
- Станојчић, Живојин и Љубомир Поповић. *Грамаџика српског језика*. Београд: ЗУНС, Нови Сад: ЗЗИУ, 1992.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик: (грамаџички системи и књижевнојезичка норма) II. Синџакса*. Београд: Научна књига, 1989.

Julijana Despotović

VERBLESS IMPERATIVE SENTENCES IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper aims at analyzing the use of verbless sentences with an imperative meaning in the contemporary Serbian language. The analysis showed that verbless sentences can express different types of imperative meaning. Different structural forms, with the choice of appropriate lexis, send a complete message from the speaker of the prescriptor to the interlocutor who is either expected to act in accordance with the command or in accordance with the incentive addressed to him.

In the expression of strict imperative meaning (commands, requests, orders and prohibitions), substantive structural forms

most often appear, which can represent forms with a reduced imperative (*Кафу! Чашу воде!*) or independent nominative or genitive forms (*Тишина! Ни речи! Без државе, Забрањено љушење!*); then adverbial (*Најпрег! Овамо!*) and adverbial-substantive models (*Горе руке! Право у дућан! Досџа иџрања!*).

Somewhat different structural models are used to express mild imperatives in the form of incentives (offers, warnings, recommendations, advice). These are the infinitive, used to express warnings (*Никада не држайџи карџицу и џин заједно!*) and recommendations (*Кувайџи два сатџа на јакој вайџри*); then presentative simple sentences, which express offers (*Ево џи новца!*), or compound sentences, which express advice (*Ево како џеи џо реиџџи*). Also, substantive (*Пожар! Без дрџе!*) and adverbial-substantive structural constructions are in use (*Данас ниџе без кишобрана*).

Key words: verbless sentence, imperative sentence, imperative mood, syntax, semantics

ТЕМА КОСОВСКОГ РАТА (1999) И ЊЕГОВИХ
ПОСЛЕДИЦА У СРПСКОЈ КИНЕМАТОГРАФИЈИ:
ЕНКЛАВА, БАЛКАНСКА МЕЂА

Овај рад проучава српску филмску продукцију о савременом Косову и Метохији на примеру два репрезентативна примерка, одабрана по критеријуму међународне популарности – наиме, ради се о *Енклави* (2015) Горана Радовановића и *Балканској међи* (2019) Андреја Волгина. Оба филма су настала у мешовитој продукцији (*Енклава* у српско-немачкој, а *Балканска међа* у српско-руској) и оба, политички гледано, делају у истом правцу, у правцу преиспитивања изразито негативне слике о Србима у западним медијима и у правцу пружања објективније слике о текућем косовском проблему, према којој Срби нису искључиви негативци, па чак заправо нису ни претежни негативци у српско-албанском сукобу. Иако суштински имају исту поруку, ова два филма се разликују по начину на који је шаљу, односно по томе како портретишу своје ликове – Србе, Албанце и стране актере на Космету. *Енклава* има објективнији, непристраснији приступ у приказу ликова неголи *Балканска међа*, па отуда Радовановићев филм има виши уметнички домет од Волгиновог. Међутим, и један и други филм су важни јер, без обзира на то да ли о Космету говоре сасвим објективно, попут *Енклаве*, или са нешто мањим степеном објективности, попут *Балканске међе*, они суштински превреднују крајње искривљени западни наратив о српско-албанском сукобу на Косову и тиме стварају колико-толико позитивну слику о Србима у очима међународне заједнице, али и међу самим Србима чувају сећање на чињеницу да је у последњем рату на Космету ипак њима учињена највећа неправда.

Кључне речи: Косово и Метохија, анализа ликова, српско-албански сукоб, уметнички домет, превредновање западног наратива о Србима, Косовски завет, трагично јунаштво

1 gphwchamp@gmail.com

1. Увод

Косово и Метохија су територија на којој се одиграла најзначајнија битка српске историје и због тога су од кључног значаја за српски народ и његово поимање самога себе. Косовски завет, као завештање кнеза Лазара Хребељановића свим будућим генерацијама да је част вреднија од живота и да Србин увек треба да прихвати борбу чак и са много јачим од себе ради очувања части, чини језгро српског националног идентитета (Анђелковић 2018: 94; Базић 2012: 256). О томе да Косовски завет није само обичан мит из средњовековне прошлости нити било каква испразна, са стварношћу неподударна идеологија сведочи чињеница да се српски народ, следећи пример свога пожртвованог кнеза и његових косовских витезова, много пута и након Косовског боја одлучивао, уместо за мирну капитулацију, за борбу са много снажнијим од себе ради очувања својих интереса и своје националне части. Нарочито је у том погледу индикативан двадесети век у коме су Срби три пута војно бранили своју државну независност или територијални интегритет, упркос томе што им је, према свим изгледима, следовао сигуран пораз (борба против Аустро-Угарске од 1914. до 1918, против Немачке од 1941. до 1945. и против НАТО пакта 1999. године).

Дух трагизма или трагичног јунаштва који је на Видовдан 1389. године обавио српски народ наставио је да српско национално биће прожима и у свим потоњим вековима до дана данашњег, па су отуда, не само српска фактографска историја, него и фикционална народна поезија, препуни трагичних јунака – од Стевана Синђелића и Ђакона Авакума, преко мајора Драгутина Гавриловића, до бораца са Кошара; од мајке Југовића, преко старца Вујадина, па поново до бораца са Кошара, који су, као историјске личности и страдалници, и опевани, и то у нечему што би се могло назвати савременом српском народном епском поезијом.² Сви ти историјски и књижевни јунаци и јунакиње,

2 Најчувенију песму о борцима са Кошара, за коју је компонована и музика, написао је Невен Милаковић и она се зове „Вила са Кошара” (Анон. 1). У овој дирљивој елегичној песми, за коју аутор каже да ју

као личности које плаћају највишу цену за очување части и слободе, симболизују трагизам и жртвеност српског народа, али и његову спремност да се бори и да гине за слободу и православну веру, а такав сличан дух пренесен је и у савремену српску кинематографију са тематиком српске борбе за Косово и Метохију и српског страдања на Космету.

Конкретно, овај рад се бави једним делом постојеће српске филмске продукције на тему последње и још увек текуће српске борбе за Космет – Косовским ратом из 1999. године и његовим директним последицама не само по српски живаљ на Косову и Метохији него и у много ширем смислу. Иако су српски филмски делатници релативно касно почели да обрађују тему Косовског рата у поређењу са, на пример, Босанским ратом, којим су почели да се баве још док се он практично није ни завршио,³ ипак је српска кинематографија до сада успела да изнедри барем једно остварење високог уметничког домета. Ради се о филму *Енклава* редитеља Горана Радовановића из 2015. године који је освојио бројне филмске награде, и то и на западу и на истоку (Радић 2020). То је први филм који ћемо овде анализирати. Други филм који ћемо анализирати јесте *Балканска међа* руског редитеља Андреја Волгина. Овај филм настао је у руско-српској копродукцији и уз учешће великог броја српских глумаца и глумица, а, за разлику од *Енклаве*, он за популарност није успео да се избори на западу, већ само на истоку, односно у Русији, где је освојио бројне награде (Анон. 3). Ова два филма представљају, практично, у смислу међународне популарности, најзвучнија имена српске кинематографије о Косовском рату и послератним временима на Космету, па је отуда и наш избор да се позабавимо баш њима као најрепрезентативнијим примерима за филмове са савременом косовском тематиком.

је народ прихватио као своју, народну, углавном не знајући више ни ко ју је написао, појављује се вила, која је, као што је познато, чест мотив у епској народној поезији (Анон. 1).

- 3 Филм *Лейла села лејо јоре* (1996), вероватно и први играни филм на тему Рата у Босни и Херцеговини (1992–1995), сниман је током 1995. године, једним делом у Вишеграду, на само шест-седам километара од линије фронта, док је рат још трајао (Анон. 2).

У оба ова филма настојаћемо да анализирамо ликове, позитивне, неутралне и негативне, са нагласком, наравно, на српским ликовима, чије се особине суштински најбоље сагледавају кроз њихово поређење са ликовима других националности. Српски ликови, како ћемо током анализе показати, испољавају управо дух јуначког трагизма који је веома упечатљива карактеристика, не само српске историје, него и епске народне поезије као можда највећег репозиторијума српске националне етике и српског традиционалног светоназора. Као најважније, у самој ће нам анализи главни циљ бити да истакнемо различите начине на које ова два филма обрађују тему Косовског рата и његових последица, али и једну њихову велику узајамну сличност – а то је чињеница да и један и други филм, упркос различитим приступима, шаљу поруку да су Срби на Космету жртве и да је потребно преиспитивање и барем делимично (ако не и потпуно) преиначење медијског наратива у међународној заједници о Србима као искључивим кривцима и зликовцима у текућем српско-албанском сукобу, наратива који је нарочито актуелан био крајем последње деценије двадесетог века, али који опстаје и дан-данас.

2. Енклава

Енклава је настала у мешовитој српско-немачкој продукцији, па се у томе можда може наћи један део разлога за чињеницу да је овај филм освојио награде и на западу (нпр. у Немачкој, Италији, итд), а не само у земљама које не припадају такозваном колективном Западу (нпр. у Русији, Индији, итд) (Радић 2020). Међутим, примарни разлог за велики успех овог филма није његова мешовита продукција него његов веома поштен приступ савременој косовској тематици, приступ који није замишљен нити као панегирик Западу и западном присуству на Космету, нити као радикално просрпски, патриотски наратив. Можда је овај аспект *Енклаве* најбоље исказао филмски критичар Срђан Савић:

Енклава је могла да буде пропагандно филмско остварење засновано на закасном патриотском бусању у груди јуначке и препуно ратничких труба које позивају на ослобађање свете српске земље од мрских и лицемерних окупатора. Али није. Могао је то да буде и филм који би, сасвим супротно томе, пријао експонентима новокомпонованог квазиевропејства, канибалним прогонитељима прошлости зарад светле „будућности у коју верујемо” или ватреним поклонцима мистеријског култа такозване „међународне заједнице”. Срећом па није. Иако настао у копродукционим условима, а они обично подразумевају „политички коректна” филмска дела прихватљива што већем броју потенцијалних гледалаца у ужим или ширим међународним оквирима, *Енклава* је изненађујуће поштен и достојанствен филм о Косову и Метохији нашег доба (Savić, n.d.).

Дакле, чињеница да овај филм поприлично непристрасно приказује међуетничке односе на Косову и Метохији на почетку XXI века, као и понашање тамо присутних страних елемената, обезбедила му је, како се чини, велико уважавање, и то не само у Србији, него и много шире.

Јунаци *Енклаве* су чланови српске породице Арсић која у априлу месецу 2004. године – дакле, недуго након страшног Мартовског погрома над косовским Србима – живи у селу Врелу на Косову и Метохији. Филм приказује тежак живот ове, практично последње, српске породице у једној од енклава јужно од Ибра, породице која трпи злостављање од стране албанских комшија док сваког дана у жалости ишчекује упокојење свог најстаријег члана, који је на самртној постељи. Најстарији члан породице Арсића јесте осамдесетшестогодишњи отац и деда Милутин (Мето Јовановски), који током филма умире и кога затим треба сахранити, што није нимало лак посао, с обзиром на то да на путу до српског гробља мора да се прође кроз једно албанско село. Остали чланови породице Арсић су, најпре, Милутинови укућани и неговатељи Војислав (Милутинов син, кога игра Небојша Глоговац) и Ненад (Војислављев син и Милутинов

унук, кога игра Филип Шубарић), а затим и Милутинова кћерка Милица (Аница Добра) и њена кћерка (Ана Русмир) из Београда. На крају филма, након много перипетија и проживљених мука, где на крају у животну опасност долази и мали Ненад, али, срећом, без трагичног исхода, Арсићи успевају да сахране свога оца и деду, али се Војислав и Ненад, увидевши да за њихов живот на Космету више нема баш никаквих услова, одлучују да се, попут Милице која је то учинила још 1999, трајно преселе у Београд.

Трагични српски јунаци *Енклаве* који, могло би се рећи, настављају традиционални меланхолични али и борбени дух старе епске поезије у српској уметности јесу отац и син, Војислав (Воја) и Ненад. Војислав је приказан као задрт и помало груб, али суштински честит човек, који се очајнички бори да одржи своје мало домаћинство у интензивно непријатељској средини и да истовремено удовољи очевој жељи да буде сахрањен тамо где се и родио. Воја много пије ракију, што је, могуће, последица суровог живота на родном Космету, и, чини се, понекад престога поступа са својим десетогодишњим сином, кога ипак, изван сваке сумње, воли највише на свету. Он често, преко Ненада, шаље поруке оцу Дражи, једином преосталом српском православном свештенику у тој енклави јер сам до свештеника не може кроз албанску средину, а испод части му је да се вози у КФОР-овом транспортеру. Како сам каже или, боље речено, наређује сину, који сваки дан транспортером иде у једину преосталу српску школу у Врелу и релативно често среће оца Дражу:

Кажи ти владици да Воји не пада ни на памет да се млати у оклопни транспортер. Тако му реци. Не пада му ни на памет! Неће моћи... Неће моћи... Ако је прави Србин, нек' оседла коња па нек' дође (Хаин и Радовановић 2015).

Воја, такође, своју сестру Милицу назива „избеглиц[ом] из Београда” (Хаин и Радовановић 2015), зато што је након окупације Космета од стране НАТО пакта и албанских побуњеника отишла у Београд и тамо се удала за неког

пекара. Иако ове чињенице говоре о задртости Војислава Арсића и можда претераном, у датој ситуацији нерационалном, инсистирању на српском националном достојанству, на концу се испоставља да Војислављеве приче о достојанству косовских Срба и њиховој упорности да по сваку цену сачувају, ако не родно огњиште, онда барем част, нису празне, јер овај протагониста на крају филма одбија понуду од једне немачке полицијске инспекторке, представнице западних власти на Космету, да се придружи полицијским снагама такозване државе Косово. Након очеве смрти и сахране, Воја радије бира да сачува част, односно да не буде припадник полиције која малтретира Србе и третира их као грађане другог реда, неголи да сачува своју и синовљеву будућност на Косову по мери Запада, који лицемерно на сав глас заговара демократију и људска права, а у пракси прећутно учествује у уништавању свега што је српско. Његово враћање полицијске значке немачкој инспекторки и коначни одлазак са Космета са сином показатељи су јуначког трагизма и идеје да је част преча од физичког постојања (премда Воја и Ненад не престају физички да постоје у дословном смислу, већ само као житељи Космета), а то је један од основних мотива српске народне епике.

Мали Ненад је личност која се формира током филма, у потрази за пријатељством у етничком мржњом испуњеном Космету, и која на својим нејаким плећима можда носи и највећи терет тешког живота на Косову и Метохији, без обзира на то што породицу не издржава он, већ његов отац Воја. Филм почиње Ненадовом констатацијом, изнетом у школском саставу у школи на Космету, да нема најбољег друга јер у његовом месту нема српске деце са којом би се играо и да највише воли да игра домине са дедом, који је сада на самртној постељи, а завршава се његовим описом албанског дечака Башкима (Денис Мурић) као најбољег друга, такође у школском саставу, само сада у новој школи у Београду. Ненад је мио и питом дечак који жуди за друштвом вршњачког узраста и који хоће да се игра и са албанским вршњацима, али који на крају бива двострука жртва вршњачког насиља – најпре косовског Албанца Башкима, а

затим и једног неименованог београдског дечака који га, на самом крају филма, у школском дворишту увредљиво назива мајмуном и Шиптаром. Насиље коме бива изложен од стране Башкима умало да буде фатално по Ненада, али га на самом крају из невоље спасава исти онај који га је у смртну опасност и довео – млади Албанац Башким, онда када се, након што види колико је Ненадова породица унезверена због дететовог нестанка, у њему пробуди савест. Ненад је дете које слуша свога оца и ни са ким не тражи кавгу, чак ни са Албанцима, али храбро брани своју личност и породицу када га Башким, претећи му пуним и откоченим пиштољем, приморава да настави да се игра са њим и са још двојицом албанских дечака, у тренутку када он журно тражи оца Дражу да би његов деда Милутин могао да буде сахрањен на прописан и достојанствен начин, уз погребни обред православног свештеника. Растрзан између жеље да се дружи и игра са својим вршњацима и жеље да послуша оца и обезбеди своје деди достојанствен испраћај на вечни починак, он се на крају ипак опредељује за ово друго, због чега бива доведен у смртну опасност. Његов одлучан одговор, још у почетном делу филма, двојници албанских дечака да он лично није никога убио на њихове речи – „Башким је онај чобан што сте му убили оца” (Башкимовог оца су, како се наглашава, убили Срби, вероватно у рату 1999. године, није познато како) – а који би се могао пренети и у сцену сучељавања Башкима и Ненада покрај црквеног звона, иако у том конкретном тренутку изостаје (Башким, држећи пиштољ уперен у Ненада, двојници албанских другова каже да су му Ненадови Срби убили оца), гласно одјекује као позив да се целокупно српство не инкриминише за немиле догађаје који су се десили током Косовског рата (Хаин и Радовановић 2015). Ненад је, укратко, миран и достојанствен бранилац српске части у мрачном свету мржњом прожетог Косова и то је, политички гледано, његова главна улога у филму.

Исту такву улогу врши и српски свештеник Дража, који у потоњем делу филма на рукама доноси рањеног Башкима у кућу његовог деде, која је у том тренутку у слављеничком расположењу због свадбе Башкимовог најстаријег брата, а за то као „захвалност” добија дивљање Албанаца по српским

гробљима и спаљивање српске цркве, и то зато што је Башким, не хотећи деди да призна да је сам себе грешком упуцао у ногу, за своје рањавање оптужио Србина Ненада. Отац Дража, баш као и Ненад, дакле, симболизује српски идеал чојства и јунаштва, односно, убеђење да се и према непријатељу треба односити са поштовањем, а то је идеја која чини срж српског националног етоса и српске народне поезије, као, на пример, у случају Бановић Страхиње и његовог човечног понашања према своме муслиманском заробљенику дервишу (Ђурић 1992: 235–255). Другим речима, свештеник Дража отеловљује српску хришћанску православну веру која, кроз речи Христове, поручује: „Љубите непријатеље своје” (Мат. 5.44). И отац Дража, дакле, који много воли малог Ненада и брине за њега, али зато помоћ и доброту не ускрађује ни младом Албанцу Башкиму, као изразито позитиван лик, врши улогу превредновања постојећег негативног наратива о Србима у међународној заједници.

Када је реч о страном елементу, односно о представницима међународне заједнице на Косову и Метохији, приказ тих ликова креће се од неутралног, преко благо негативног, до нешто очигледније негативног. На пример, италијански војници КФОР-а који, након ничим изазваног албанског напада каменицама на српски аутобус, указују помоћ повређеном шоферу Србину, љубазни су и предусретљиви (у том аутобусу налази се и Војина сестра Милица са кћерком), али ништа нарочито не предузимају да албанске србифобне насилнике спрече или одврате од агресивног понашања. Затим, италијански војник кога игра Растко Јанковић и који се неколико пута појављује у филму као војник који дочекује и испраћа Ненада на пут транспортером до школе и на траг, приказан је као добронамеран према малом Ненаду (поздравља га шаљивим ускликом „Бао, мангупе”, милује га по глави и даје му чоколаду) (Хаин и Радовановић 2015). Међутим, приказан је и као неко ко не разуме добро српски, те на Ненадов вапај да мора брзо по свештеника јер му је деда преминуо не одговара адекватно, већ малог Србина шаље кући уз речи изговорене на италијанском: „Нема школе данас. Затворена је. [...] Нема школе. Разумеш ли?” (Хаин

и Радовановић 2015). У истој тој сцени приказан је и како излази из транспортера опасујући панталоне, док се иза њега, кроз отвор оклопног возила, види тело младе женске особе само у доњем вешу, што је, по свој прилици, некаква прости-тутка која задовољава телесне пориве КФОР-ових војника. Дакле, поменути италијански КФОР-овац портретисан је као неко ко није нимало србофобан, али је зато приметно да је емотивно невезан за патње које проживљавају косовско-метохијски Срби. Он је, може се закључити, само равнодушни посматрач српске трагедије, српског затирања на Космету, који не мрзи никога, али се превише ни не удубљује у локалну проблематику, него је на Косово дошао пре свега да са што мање ризика по себе заради своју вероватно високу плату и да, при томе, себи приушти сваки могући ужитак који му је доступан. Најнегативнија слика страног елемента, међутим, јесте слика УНМИК-ове инспекторке Немице, која Војиславу Арсићу, након претрпљеног малтретирања од стране косовске полиције, и то над посмртним одром његовог оца, нуди, у „знак међусобног помирења” (Хаин и Радовановић 2015), да се за одговарајућу плату придружи косовској полицији коју подржавају Немачка и читав западни свет, што Воја, као прави Србин од речи и дела, поносно и достојанствено одбија. Иако је немачка инспекторка љубазна у комуникацији, па чак и Воји изјављује саучешће поводом смрти његовог оца, она суштински представља лицемерни и бездушни приступ Запада косовском питању, приступ који је заснован на причи о демократији и људским правима, али се заправо своди на идеју да на Косову под западним руководством Србин може да опстане, или никако или ако пристане да се албанизује и постане добро плаћени слуга антисрпске косовске полиције. Ипак, све у свему, приказ страних актера у *Енклави*, премда не баш позитиван, није толико негативан колико је то приказ албанских ликова и њиховог српског слуге, полицајца Цекића (Горан Радаковић).

Албански ликови у *Енклави* су њени најнегативнији ликови јер су портретисани као србофобне силеције које своје комшије Србе малтретирају без икаквог разлога. Албанци су приказани како краду Војину стоку на испаши,

како каменују аутобус са српским цивилима који на Космет долазе тек да би на Задушнице посетили гробове својих најмилијих и својих предака и како затим тај исти аутобус, пошто се испразни, пуне балванима да се Срби лако не би могли вратити у централну Србију. Приказани су како из чисте обести, кад пожелe, искључују струју домаћинству Арсића, а такође су и албански полицајци приказани како малтретирају Војислава, одузимајући му оружје, и то баш у тренутку када се његов и Миличин отац упокојио. У сцени малтретирања и, могло би се рећи, понижавања Арсића – јер албански полицајци чак померају кревет са мртвим Милутиновим телом како би дошли до целокупног Војиног оружја, иако Воја никад није пуцао ни у једног Албанца, већ само увис да би сачувао краве од лопова – учествује и Србин Цекић, и то као главнокомандујући. Цекић, као косовски Србин који се прикључио косовској полицији, који другује са Албанцима, који више воли да говори албански него српски и који пристаје да за плату злоставља сопствене намучене сународнике, симбол је поткупљивих Срба и конвертита, којих је, нажалост, било много кроз трагичну и сужањску српску историју. Његову нарочиту строгост и непоштовање према ожалошћеним Арсићима треба вероватно тумачити као жељу за истицањем пред својим новим, западним и албанским господарима, односно у контексту оне старе српске народне изреке – „Ако је Турчин до лаката крвав, потурица мора бити до рамена”.

Конечно, Албанци су приказани и како, без јасних и тврђих доказа да је мали Србин Ненад крив за рањавање Башкима, осветнички вандализују српске гробове и спаљују српску цркву. Тај догађај, иначе, много подсећа на Мартовски погром који је избио на врло сличан начин, тако што су косовски Албанци, без чврстих доказа, оптужили Србе за утапање тројице албанских дечака у Ибру (Анон. 4). У вршењу свих ових недела, Албанци већином нису приказани ликом, директно, што у некој мањој мери умањује њихов негативан приказ, али их суштински не искупује, нити мења чињеницу да су они, не само главни зликовци филма, него и зликовци који врло веродостојно приказују стварно понашање многих Албанаца на Косову и Метохији већ деценијама уназад.

Има још техника којима аутори *Енклаве* ублажавају негативни карактер зликоваца у филму. На пример, Башкимова породица – пре свега мајка (Бубулина Лајћи) и деда (Ћун Лајћи) – врло брижно негују свог рањеног сина, односно унука, Башкима, али та слика хуманости бледи пред тиме колико се олако Албанци одлучују на осветнички терор над српском материјалном баштином и пред сликом Башкимових старијих чланова породице који, уз зурле и бубњеве, славећи венчање Башкимовог брата, разуларено и дивљачки испаљују на стотине метака у ваздух, појединачном или рафалном паљбом, док су њихове комшије Срби у жалости. Косовска полиција, наравно, не предузима ништа да овакво ремећење јавног реда казни, за разлику од тога како поступа према Воји, кога прогони и понижава над телом мртвог оца само зато што је у једном тренутку, на ливади, бранећи своју стоку од албанских крадљиваца пуцао увис, не би ли их отерао.

Међутим, оно што Албанцима у *Енклави* даје највећу дозу хуманости јесте њен приказ албанске деце, односно албанских дечака који се, додуше уз нешто насиља, играју са Ненадом на Косову. Двојица албанских дечака које Ненад најпре среће пред својом школом и са којима се, барем у неком површном смислу, здружује нису зли према Ненаду. Зао је само Башким, чија злоба ипак, како сазнајемо, није општа, непроменљива карактеристика, већ проистиче из личне трагедије, из тога што су му Срби убили оца. Башким за смрт свог оца криви све Србе и своју жељу да се Србима освети покушава да оствари малтретирањем Ненада кога с пиштољем у руци гура под још увек неподигнуто ново звоно за цркву оца Драже, терајући га да призна да је уплашен, што Ненад поносно одбија, не пристајући да без стварне кривице фрустрираном Албанцу служи као „цак за истресање”. Башкимова злоба ипак се на крају претвара у доброту јер након што, током злостављања Ненада, сам себе грешком упуца у ногу и након што се деси и све остало што је потом уследило, он преумљује и, упркос томе што је још ровит од ране, полази да спаси малог Србина, који је остао да лежи заробљен под звоном што се срушило на подлогу када је један од Албанчевих метака, након саморањавања, прекинуо

конопац о коме је оно висило. Башким, дакле, није суштински зао, него су га једноставно зловољним учинили суров живот на Космету и, практично, стално тамошње ратно стање које не траје деценијама, него вековима. Чињеница да се у *Енклави* хумано не приказују само Срби, него и поједини Албанци, вероватно је разлог што је овај филм стекао тако велику признатост и у међународним оквирима, а не само у Србији.

Та хуманост, ако се изузме хуманост оца Драже, углавном је ограничена на дечји свет Косова и Метохије и можда на крају филма пружа сасвим мали трачак наде да би се нове, млађе генерације Срба и Албанаца коначно могле измирити, јер је очигледно да у *Енклави* деца, за разлику од одраслих Срба и Албанаца, барем мало сарађују. Чак је и Башким, који је замало проузроковао Ненадову смрт, на крају, како се чини, због заједничког искуства живота на сиромашном и цивилизацијских норми лишеном Косову, Ненаду ближи од оног дечака у Београду који га без икаквог разлога вређа, иако не зна ништа о страшним траумама што их мали косовско-метохијски Србин носи из свог завичаја. Међутим, рекло би се да на концу ипак преовладава песимистични утисак о немогућности помирења између Срба и Албанаца на Космету (јер Воја и Ненад напуштају Косово), као и о тешкој интеграцији косовских Срба у друштво градске деце у српској престоници. Што се тиче немогућности српско-албанског помирења на Космету, тај утисак потврђују и текућа дешавања у јужној српској покрајини где Албанци, с протоком времена, само интензивирају свој терор над Србима, настојећи да, како се чини, доврше свој подухват стварања етнички чистог Косова. Ипак, све у свему, филм *Енклава*, који Никола Танасић (2022) жанровски одређује као „мелодраму европског типа са елементима дистопијског реализма”, остаће и у долазећим временима да, као једна истински дирљива и зналачки испричана прича, подсећа на страдалништво косовско-метохијских Срба с почетка XXI века, страдалништво које представља само једну етапу у дуготрајном, готово непрекидном историјском низу страдалништава на најсветијој српској земљи која с правом носи назив, не само „српског Јерусалима”, него и „српске Голготе” (Анон. 5).

3. Балканска међа

Балканска међа се темом Косова и Метохије бави на знатно другачији начин од *Енклаве*, иако је суштинска порука ових двају филмова иста – наиме, да Срби нису такви негативци каквим их упорно представљају западни медији. Уместо последицама Косовског рата којима се бави *Енклава*, *Балканска међа* се, највећим делом, бави самим ратом; уместо мелодрамског жанра *Енклаве*, имамо *Балканску међу* као акциони ратни филм; и уместо прилично непристрасног описа ликова у *Енклави*, у *Балканској међи* видимо драстичне разлике у карактеризацији ликова по националној или, још тачније речено, по политичкој основи, уз велику пристрасност ка руско-српској страни, на супрот западно-албанској. Чак је приметна и разлика у буџету, с обзиром на то да је у *Балканску међу* уложено много више новца неголи у *Енклаву*.⁴

Балканска међа је филм који је снимљен уз подршку руског и српског министарства културе и премијерно је у обе ове земље приказан у марту 2019. године, са, рекло би се, приметном намером да се овим кинематографским остварењем пригодно обележи двадесетогодишњица од НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије из 1999, бомбардовања које је изведено без одобрења Савета безбедности Уједињених нација и које је самим тим флагрантно прекршило међународно право (Lobel 2000: 19–36). Филм Андреја Волгина настао је у условима заоштравања политичких односа између Сједињених Америчких Држава, односно колективног Запада, и Русије, што је процес који сада, како се чини, кулминира текућом Специјалном војном операцијом Руске Федерације у Украјини (2022–). Створен у клими високих међународних тензија, овај филм јасно позиционира

4 Буџет *Балканске међе* износио је триста двадесет милиона руских рубаља (Бондаренко 2019), што, с обзиром на ондашњу вредност рубље (током 2019. године, а можда и годину, две или три пре тога, колико је свеукупни рад на филму могао потрајати), износи свакако више од три и по милиона, а можда и пуна четири милиона евра. Буџет *Енклаве*, с друге стране, износио је осамсто хиљада евра (Радић 2020) – дакле, неколико пута мање од буџета *Балканске међе*.

руске и српске (југословенске) ликове као изразито позитивне, док као изразито негативне портретише албанске (ОВК) и западне ликове и сигурно је да се баш у таквом, црно-белом, проруском и просрпском, а антизападном и антиалбанском (односно, анти-ОВК) приступу крије разлог за то што су поједини западни медији и филмски критичари бурно реаговали на *Балканску међу*. Најчувенији пример за такве реакције јесте реакција британског листа *Тајмс* који је овај филм одбацио као дело запаљиве и „неистините пропаганде”, те је, између редова, затражио и његову цензуру (Анон. 6). Међутим, иако овај филм, сасвим разумљиво, није постигао успех на Западу, за разлику од Русије и Србије где је најтоплије прихваћен са великим одушевљењем, то не значи да он нема никакву вредност, већ само да се радикално противи наративу Запада о Балкану који, колико год био утицајан, ипак није једини политички наратив који постоји.

Балканска међа на фикционализован начин приказује догађаје из последњих дана Косовског рата, односно, долазак једног невеликог контингента руских мировњака из Босне на аеродром Слатина код Приштине у рано јутро 12. јуна 1999. године, што је подухват који је извршен у строгој тајности и захваљујући коме је руска војска, барем на неколико година, успела да се укључи у рад међународне мировне мисије на Космету (Влашковић 2023). Тај историјски догађај, у Русији познат као „Усиљени марш на Приштину”, замало је довео до директног војног конфликта између НАТО пакта и Русије, али је тај конфликт ипак на крају избегнут попустљивошћу британског команданта Мајкла Џексона који је, видевши да Руси неће мирно да предају приштински аеродром НАТО трупама, одбио да послуша наређење свог претпостављеног Веслија Кларка и да уништи руски батаљон (чувене су следеће Џексонове речи, изговорене Кларку преко телефона: „Смирите се, господине, нећу да вам започнем Трећи светски рат”) (Влашковић 2023; Вукотић 2019; Дамјановић 2017; Галовић 2020). Усиљени марш на Приштину има велики симболички значај у Русији, с обзиром на то да је то био први пут да се Русија, након читаве деценије слабости и послушности Сједињеним Америчким Државама након изгубљеног

Хладног рата, отворено супротставила своме највећем непријатељу и тиме наговестила данашњу ситуацију у светској политици, где се тренутно одвија отворен рат између Русије и читавог Запада у Украјини и где Русија одлучно не пристаје да служи интересима Сједињених Америчких Држава нити да подржава светски поредак који амерички хегемонизам намеће човечанству (Вукотић 2019; Галовић 2020).

Главни јунаци *Балканске међе* јесу шесторо руских специјалаца (Бек [Гоша Куценко] као главнокомандујући, Шатај [Антон Пампушни], Гиреј [Нодар Цанелидзе], Слашч [Сергеј Марин], Барја [Кирил Полукин] и Вера [Равшана Куркова]) и двојица југословенских полицајаца (Вук [Милош Биковић] и Фадиљ [Александар Радојичић]) које судбина спаја на приштинском аеродрому Слатина где, што по задатку што по слободној вољи, најпре заузимају а затим и храбро бране овај важни објекат од преко стотину албанских побуњеника, како би га задржали до доласка руских мировњака под командом пуковника Платова (Константин Соловјов). Пре те велике и крваве битке, шесторо руских специјалаца су приказани како, током специјалне акције хватања неког ратног злочинца у Босни и Херцеговини 1995. године, исказују непослушност према америчком команданту мировне мисије у БиХ (СФОР/ИФОР), због чега, по наредби Западу послушне руске владе из онога времена, сви осим главнокомандујућег Бека, који пролази са блажом казном, бивају отпуштени из руских оружаних снага. Међутим, овај тим специјалаца се поново окупља на Косову у јуну 1999. у оквиру једне тајне и од стране Запада неодобрене војне операције, где заједно са једним српским (Вук) и једним албанским (Фадиљ) полицајцем Савезне Републике Југославије покушавају да спасе и српску и руску част након изгубљеног Рата на Косову и Метохији, окончаног Милошевићевом капитулацијом у Кумановском споразуму. Тај задатак, упркос огромној надмоћи непријатеља, руско-југословенски јунаци *Балканске међе* успевају да изврше успешно јер, како се испоставља, руски мировњаци из Босне успевају да заузму приштински аеродром пре Енглеза, односно НАТО војника, чиме Русија, и историјски и филмски гледано, успева да се, противно

намерама Запада, укључи у мировњачки рад на Косову, барем на неко време, и, још важније, она по први пут, након више година скрајнутости у светској политици, успева да барем симболично поврати углед велике силе супротстављањем антисрпски оријентисаном Западу (Галовић 2020; Вукотић 2019). Међутим, успех мале комбиноване руско-југословенске специјалне јединице не пролази без жртава у њеном саставу будући да, уз више десетина албанских побуњеника, у борби на аеродрому Слатина гину и Гиреј, Слашч и Вук, док Шатај бива теже, али не смртоносно, рањен.

У овој високо фикционализованој причи о Усиљеном маршу на Приштину (у збиљи није било никакве битке на приштинском аеродрому нити су њега у било ком тренутку током 1999. године контролисали Албанци из ОВК, већ је он из југословенских руку директно прешао у руске руке, најпре у руке малобројних специјалца под командом Јунус-Бек Јевкурова, а затим, неколико дана касније, и у руке ново-пристиглог батаљона из Босне који је у заузимању аеродрома предупредио Британце) (Дамјановић 2017; Lakić 2019; Галовић 2020), руски и југословенски борци приказани су веома позитивно. Они се храбро супротстављају многоструко бројнијим снагама албанских побуњеника и током читаве своје борбе и припреме за борбу против албанских нападача на приштинском аеродрому, испољавају интересантан смисао за хумор, а како се може претпоставити, ради очувања расположености и борбеног морала у једној практично безизлазној и безизгледној ситуацији. Портретисани су као несебични хероји који радо жртвују своје животе за своју руску отаџбину, а може се претпоставити да јединство међу етнички разнородним руским специјалцима одсликава уједињеност многобројних различитих народности, не само у данашњој Руској Федерацији, него и међу многим републикама бившег Совјетског Савеза које су и након распада своје некадашње огромне државе остале у пријатељским политичким односима (у филму се каже да је Бек Ингуш, Гиреј Татарин, Слашч Белорус, Вера Узбекистанка, за Барју кажу да не знају које је народности, док је једино Андреј Шаталов звани Шатај Рус). Руски специјалци, за разлику од албанских

бораца из ОВК, приказани су као часни ратници који не убијају децу, а исто су тако приказани и југословенски полицајци који не само што такође не убијају децу, него не убијају ни обезоружане албанске ратне заробљенике, упркос томе што се ови, када имају оружје, не устежу да убијају српске цивиле и децу.

У вези са последње реченим, важно је истаћи пријатељство између двојице југословенских полицајаца, Србина Вука и Албанца Фадиља, које почиње да се искушава онда када албански побуњеници измасакрирају Вукову породицу, и то баш на српски верски празник. Вук тада добија жељу да се свети свим Албанцима, без обзира на то да ли су у питању наоружани побуњеници против српских власти или само цивиле, а Фадиљ настоји да га у томе спречи, трудећи се да му не дозволи да постане као његови непријатељи и да не изгуби своје чојство упркос страшној личној трагедији која га је задесила. На крају, Фадиљ, уз поприлично лично залагање и жртвовање, успева да пријатеља одврати од колективне и недискриминаторне освете над Албанцима, а и њихово пријатељство опстаје с обзиром на то да Вук на крају гине док покушава да рањеног Фадиља извуче са линије ватре, те да Фадиљ, успевши да преживи упркос задобијеним ранама, на крају убија Смука (Александар Срећковић), вођу албанских побуњеника у рејону Приштине, осветивши тако и Вука и његову породицу.

Иначе, Вук је, попут Војислава Арсића у *Енклави*, па још можда и више од њега, битан по томе што се кроз њега, кроз његов карактер, његове поступке и његову крајњу судбину, у филму испољава јуначки трагизам српске народне епике. Вук, наиме, даје свој живот бранећи српско Косово и чувајући част српства у борби са многоструко јачим противником, потпуно у духу кнеза Лазара, Милоша Обилића и косовских витезова, а конкретни начин на који он гине – тако што му најпре мина из минобацача откида ногу да би му потом његов омражени непријатељ Срук, који му је побио породицу, одрубио главу – нарочито је трагичан. Такво погубљење, које у многоме подсећа на то како су Турци, вековни угњетачи српског народа, погубљавали хришћанске (и не само

хришћанске) неистомишљенике широм Османског царства, из себе исијава сву трагедију, али и јуначност и пркосност српског народа кроз историју. То што Вук, будући тешко рањен, пристаје да с оно мало снаге и муниције што му је остало штити одступницу Русу Шатају, да би потом, по доласку Смука и његових Албанаца покушао, али без успеха, да, пре но што буде убијен, усмрти свог душманина, достојно је, рекло би се, једног Синђелића или мајора Гавриловића, које ни свест о томе да су потпуно напуштени и жртвовани за част отаџбине и за српски национални интерес није натерала на очајање нити на невољност да се, чак и у сигурном поразу, пред вратима извесне смрти, непријатељу наносе губици.

У вези са трагичним хероизмом, нарочито Вука, али не само њега, него и свих осталих руско-југословенских бораца у филму, примећује се једна битна различитост у односу на холивудске акционе филмове, будући да у њима хероји, попут оних које, између осталих, тумаче и Чак Норис и Силвестер Сталоне, никада нису уистину трагични. Они понекад, током својих војних акција, изгубе понеког себи блиског, а понекад буду и жртвовани за интерес америчких власти, али чак и тада, у наизглед немогућој ситуацији, они на крају побеђују, и у материјалном и у моралном смислу, и никада нису материјално, телесно поражени. С друге стране, јунаци *Балканске међе*, па чак и они који, за разлику од Србина Вука, на крају остају живи, нису приказани као материјални (земаљски) победници, с обзиром на то да се на самом завршетку филма јасно истиче да су се руски миротворци 2003. године повукли са Косова, те да нису успели да Србе трајно заштите од албанског насиља, већ само као морални (небески) победници, као хероји који су храбро и пркосно ударили барем један шамар Западу, упркос политичкој слабости и војном поразу Русије и Србије у датом тренутку. У том смислу, *Балканска међа*, како примећује Танасић (2019), има „специфично српски укус”, а тај укус би се могао описати управо духом трагичног јунаштва, јунаштва у безизгледној ситуацији које земаљски пораз претвара у моралну, небеску победу, што је искуство које није баш својствено англо-саксонским народима, чија је историја империјалистичка и

обележена земаљским победама, али је зато и те како својствено српској историји, која се, од Косовског боја па до данас, у знатној мери своди управо на земаљске поразе и моралне, небеске победе.

Насупрот херојству и правдољубивости руских и југословенских бораца стоје крволочност и зверство албанских побуњеника, који, по свему судећи, јесу фикционално отелотворење припадника тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК). Албански устаници против српске власти на Космету приказани су као непоправљиви варвари који злостављају, пребијају и убијају Србе, кољу их у њиховим рођеним кућама и у концентрационим логорима, малтретирају и убијају српске православне свештенике, тргују дрогом и конзумирају је, силују српске девојке, а у својим убилачким нападима не штеде чак ни децу. Њихов кредо садржан је у следећем одговору албанског вође Смука српској младој лекарки Јасни из Београда (Милена Радуловић), привременој албанској заробљеници у хангару приштинског аеродрома Слатина пре његовог заузећа од стране руских специјалаца, на њену оптужбу да је убица:

Ја нисам убица. Ја само чистим своју територију од свих вас. Руси, Американци, Срби – мени више нису потребни. Ово је моја земља сад. Има да вас кољем до последњег. (Byrkin & Volgin 2019)

Дакле, албански побуњеници приказани су изразито негативно, као дивљачка, антицивизацијска другост која не припада људском роду. Уз Смука, као највећег зликовца у филму, по зликовњаштву се истиче и његов ађутант Амир (Миодраг Радоњић). Он је приказан како на смрт пребија једну старију Српкињу само зато што му се обратила са „сине” (Byrkin & Volgin 2019), приказан је како пред одлучујућу битку на аеродрому ушмркава дрогу (вероватно да би се тако учинио јачим и суровијим), он је тај који минобацачем тешко, практично смртно, рањава Вука, али на крају, баш као ни његов лидер Смука, не успева да избегне смрт – њега, за разлику од Смука, кога изранављени Фадиљ убија ножем, на концу снајпером убија Узбекистанка Вера.

Нису Албанци (сви осим Фадиља) једина група ликова која је снажно сатанизована, односно приказана без иједне трунке човечности, за разлику од тога како су они приказани у *Енклави* где су, иако видно негативни ликови, ипак портретисани са извесном дозом хуманости. Снажно су у *Балканској међи* демонизовани и представници западног дела међународне заједнице, односно војници НАТО алијансе и западни политички лобисти присутни на ратом захваћеном Косову. Војска НАТО пакта је изразито негативно приказана у једној од првих сцена у филму, у сцени у којој се види како ратни авиони западне војне алијансе бомбардују једно београдско породилиште. Јасно се види да је бомбардовање породилишта циљано јер на њега пада више пројектила, при чему гину чланови медицинског особља, очеви и мајке, па чак и новорођенчад, док једино успевају да се спасе млада докторка Јасна и једна тек рођена беба коју она спасава. Демонизација западног политичког елемента на Косову реализована је кроз лик доктора Штерна (Дмитриј Фрид), швајцарског лекара који током Рата на Косову и Метохији ради у једној приштинској болници, а који заправо сарађује са Смуком и албанским побуњеницима, односно, како се у филму они често називају, терористима, у послу везаном за кријумчарење дроге. Иако се то у филму ниједном не каже експлицитно, имплицитно се може закључити или претпоставити да доктор Штерн са албанским терористима сарађује и у трговини органима, с обзиром на то да се у сценама са приштинског аеродрома пре његовог заузећа од стране руских специјалаца виде болнички кревети иза затора, канте са црвеним крстом (вероватно за складиштење крви или органа), катетери и различити хируршки алати. Дакле, аеродром Слатина, пре доласка руских јунака, функционише као концентрациони логор за отете Србе у коме се обављају различите активности у области организованог криминала, па доктора Штерна у том смислу треба посматрати као метафору за бројне западне политичке актере који су током самог рата (1998–1999) блиско сарађивали са вођама ОВК (нпр. Вилијам Вокер, Ричард Холбрук), али и као метафору за УНМИК-ове лидере који су одмах након завршетка

рата преузели контролу над јужном српском покрајином, прећутно саучествујући у бројним албанским злочинима над српским цивилним становништвом. О прећутном саучесништву УНМИК-ових управљача Косова током и непосредно након рата писао је швајцарски политичар Дик Марти, док је канадски капетан УНМИК-ове полиције на Космету Стју Келок експлицитно поменуо Бернара Кушнера, француског лекара и челника УНМИК-овог руководства на Косову од 1999. до 2001. године, као некога ко никако није могао да не зна за тада текући организовани криминал на Косову, укључујући и трговину органима (уочљива је сличност у погледу професије између Кушнера и фикционалног др Штерна) (Johnstone 2011).

Треба напоменути да својом црно-белом карактеризацијом ликова на политичкој, а донекле и националној основи *Балканска међа* у одређеној мери одступа од косовско-метохијске стварности у пролеће 1999. године. Међутим, та одступања су само ствар интензитета али не и суштине догађаја, будући да су практично сва приказана злодела албанске ОВК и НАТО пакта историјске чињенице (наиме, НАТО јесте више пута бомбардовао цивилне циљеве, а међу њима и здравствене установе, иако можда не баш породилице; ОВК јесте малтретирала и убијала грађане на Косову и Метохији, пре свега Србе, Роме и оне Албанце који су сарађивали са српским властима или чак српским комшијама, она се јесте у огромној мери бавила кријумчарењем наркотика, јесте злостављала и убијала српска православна свештена лица и скрнавила српску православну материјалну баштину, јесте чинила свакаква зверства над Србима, као што су убијање, мучење, силовање, пребијање, протеривање и отимање материјалне имовине, и готово се сасвим извесно бавила илегалним одстрањивањем и продајом људских органа) (Вајић 2019; Анон. 7; Johnstone 2011). Такође, уколико су зверства Албанаца из ОВК и НАТО авијације пренаглашена, утолико су сурови поступци југословенских оружаних снага не само умањени, него и практично у потпуности изостављени у филму (полицајац Вук два пута покушава да се за Смуков масакр над његовом породицом освети

ненаоружаним Албанцима – једанпут обезоружаном и рањеном терористи, а други пут обичном албанском цивили који је у пријатељским односима са ОБК – али оба пута бива спречен, тако да у току целог филма он заправо није починио ниједно невитешко дело, да би на крају херојски, у неравноправној борби, погинуо од руке свог заклетог непријатеља). То такође одступа од реалности с обзиром на то да се зна да су и југословенске снаге током рата 1999. починиле бројне злочине над албанским цивилима. Међутим, као што је познато, скоро су се сви ти злочини десили тек након почетка НАТО агресије на Југославију, када су, разумљиво, на фронт кренуле много бројније српске трупе и када је ситуација, у стању директне државне угрожености, почела да измиче контроли, док је пре тога југословенска страна настојала, колико год је могла, да се не бори против цивила, него само против терориста, и поприлично сарађивала са међународном заједницом која, како се на крају испоставило, није ни имала за примаран циљ да заведе мир и владавину права на Косову, већ превасходно да, ради задовољења сопствених војно-политичких интереса, омогући насилну и противправну сецесију Космета од Србије (Chomsky 2001; Talbot 2000; Anon. 8).

Дакле, карактеризација сукобљених страна није у потпуности реалистична, па је отуда јасно да због нешто нижег степена објективности, овај филм нема тако висок естетски домет као *Енклава*. Међутим, то ипак не значи да *Балканска међа*, како инсистирају поједини западни медији, нема никакву вредност. Вредност Волгиновог филма лежи у чињеници да су у данашњој светској кинематографији, којом убедљиво доминирају Холивуд и западна пропаганда, ретки гласови који подржавају супротну (источну) страну текућег геополитичког сукоба. *Балканска међа* је јасан доказ да и источни, словенски православни свет, уме да твори филмске акционе спектакле, са одлично, ефектно урађеним сценама борбе, да у свету уметности уме да створи сопствени политички наратив и да му да дозу сентименталности, баш као што то интензивно чине холивудски кинематографи већ деценијама уназад. На крају крајева, одвајкада је познато да је у сваком сукобу, ради добијања објективне слике, потребно

да се чују обе стране, па је отуда потпуно непримерен имплицитни захтев *Тајмса* да се *Балканска међа* цензурише зато што је то руска пропаганда, док се истовремено одобрава и подржава бујање акционих филмова који шире америчку пропаганду, и то уз много већа одступања од истине него што је то случај у Волгиновом остварењу, при чему су та одступања углавном на штету или руских или српских ликовва.⁵ Такође, такав ускогрудни приступ фикционалној уметности у великој мери одступа од идеала слободе мишљења, говора и уметничког изражавања којима се западни свет дуго времена барем номинално поноси (Lakić 2019) и, чини се, нимало не доприноси смиривању текућих тензија између колективног Запада и Русије, што је преко потребно зарад будућности свеколиког човечанства.

Иначе, није спорно да *Балканска међа* јесте дело руске политичке пропаганде,⁶ али то ипак не значи да је треба укинути док год се слободно допушта промет филмских дела америчке пропаганде. Пропагандни карактер овог филма садржан је у томе што се Јељцинова Русија из 1990-их приказује као слаба и вазална према Западу (при крају операције „Усиљени марш на Приштину”, којим у филму из даљине руководи генерал Сомов [Михаил Кмуров], Кремљ, да се не би замерао Западу, наређује да се кретање руског мировњачког контингента ка Приштини обустави, што сваки за себе

5 Демонизација Руса у холивудским филмовима је веома честа појава, а као један од најпознатијих таквих примера можемо навести филм *Рамбо 3* [*Rambo III*] из 1988. године, док се више о демонизацији Срба у западној филмској продукцији 1990-их и 2000-их година може прочитати у: Harper 2018: 328–336.

6 Реч пропаганда, која подразумева „делатност којој је циљ да утиче на најшире слојеве, ширење идеја, распрострањење идеја” (Анон. 9, internet), често се користи у негативном значењу извртања истине ради манипулисања народним масама. Међутим, видимо да је основно значење ове лексеме неутрално у конотативном смислу, а у овом конкретном случају може да има чак и позитивну конотацију, с обзиром на то да руска пропаганда у *Балканској међи* јесте директан одговор на западну, америчко-британску пропаганду, која врло агресивно наступа од завршетка Хладног рата, тако да би дотични пример руске пропаганде могао чак да се посматра и као морално оправдан, на основу тога што је одбрамбен.

понаособ на крају одбијају и генерал Сомов у Русији и пуковник Платов у Србији; такође је у том смислу важна и сцена с почетка филма у којој се приказује руски војни врх како изриче казну Бековој групи специјалаца зато што су у Босни, непослушношћу према тамошњој америчкој команди – иако је та непослушност била морално оправдана – тобоже „угрозили међународне односе Руске Федерације”) (Byrkin & Volgin 2019). С друге стране, кроз сцену уједињења Русије и Србије у одбрани аеродрома Слатина (како Гиреј каже уочи велике битке: „Русија и Србија су се ујединиле. Имаћемо историјску битку”) као и кроз сцену и коначног ослобођења Јасне и српске девојчице Миле од стране пуковника Платова (где Платов престрављеној српској докторки утешитељски каже: „Ми смо Руси. Све ће бити у реду...”) (Byrkin & Volgin 2019), Волгин и његов руско-српски продукцијски тим очито желе да поруче да нова Русија, Русија која је снимала *Балканску међу* и којом руководи Владимир Путин, неће наступати послушнички према Западу, него да ће му се одлучно супротставити и да ће у том супротстављању свим силама настојати да брани, не само себе, него и све своје традиционалне савезнике, укључујући и Србе. Када је реч о пропагандном карактеру *Балканске међе*, односно о политичкој идеји која се њоме шири међу гледаоцима у Србији и Русији, важна је и улога романтичног пара Јасна–Шатај, односно чињеница да у филму Шатај два пута спасава Јасну, те да на крају, судећи по последњој сцени у којој је приказан њихов поновни сусрет у Београду, остаје с њом. Како је Ђорђе Бајић проицљиво приметио, то треба тумачити као афирмацију заштитничког односа велике и снажне Русије према малој, пониженој и веома угроженој Србији:

Што се Србије тиче, њена коб у филму оличена је у лику младе докторке. Пркосна Јасна ће голготу преживети само ако се свије уз лепог православног Руса, чије ће је снажне руке пригрлити и заштитити, што у филму радо чини. (Вајић 2019)

Све у свему, колико год био критикован са Запада и колико год био мањкав у естетском, па можда, како сматра

Бајић, и у приповедном смислу, „руски Рамбо”, како су неки филмски критичари назвали ово остварење, ипак је успешан филм (Вајић 2019; Лакић 2019). Његов успех није оличен само у његовој визуелној спектакуларности, него и у томе што преиспитује постојећи и, објективно говорећи, веома неправедни западни медијски наратив о Србима, а то постиже тако што наглашава непочинства која су скривљена српском народу на Косову и Метохији. Таквих непочинстава има много и нису се дешавала само 1999. године, него кроз векове још од Косовског боја (1389), а трају и данас.

4. Закључак

Филмови *Енклава* и *Балканска међа*, као репрезентативни примерци српске кинематографске продукције о савременом Космету одабрани по критеријуму међународне популарности, темом Косовског рата из 1999. године и његових последица баве се на различите начине. Док с једне стране Радовановићева *Енклава* приказује мучан живот Срба на послератном Космету кроз визуру деце и уз врло поштено портретисање Срба, Албанаца и страног (запад-ног) елемента на Косову, Волгинова *Балканска међа*, са друге стране, приказује завршне дане Косовског рата уз врло пристрасно портретисање ликова из различитих политичко-националних табора, и то у корист југословенско(српско)-руске стране, а на штету албанско-западне. Међутим, иако се ова два филма разликују по општем тону и по приступу темама које обрађују, они ипак, у политичком смислу, шаљу исту поруку – а то је да Срби нису искључиви негативци, а Албанци и западњаци искључиви позитивци у српско-албанском сукобу на Косову и Метохији. Ова два филма на више или мање прихватљив начин за интернационални аудиторјум указују на то да у текућем српско-албанском конфликту, који поприлично сеже у прошлост, барем до XVIII века, ситуација није тако чиста и тако црно-бела каквом су је представљали и још увек је у доброј мери представљају западни медији и политичари, да у том конфликту,

дакле, Срби нису вазда и увек само зликовци, а Албанци само жртве. *Енклава и Балканска међа* поручују да су и Срби у последњем рату из 1998–1999. били жртве, те да су то наставили да буду и непосредно након рата, док се истовремено, током XXI века, у потпуности губи жртвени статус Албанаца, који након рата постају искључиви агресори, али, нажалост, уз врло мало или нимало спремности западних лидера да Србе сачувају од албанског терора. Такво је, нажалост, чињенично стање и дан-данас, двадесет четири године након потписивања Кумановског споразума, када Космет изгледа никад ближи моноетничности, односно такозваној „етничкој чистоти”, и то на штету Срба и свих других неалбанских народности на Косову, а у корист Албанаца, што практично никада није био случај још од како су Срби у XV веку власт над овом, до тада скоро чисто српском етничком облашћу изгубили пред налетом Турака.

Ови филмови имају двојак значај. С једне стране, значајни су као текстови усмерени ка међународној заједници која је, нарочито током 90-их година XX века, затварајући очи пред истином да су тада, као и пре 1990-их, на Космету страдали и Срби, а не само Албанци, поприлично неправедно српски народ представљала у веома лошем светлу. С друге стране значајни су и као текстови усмерени ка домаћој српској публици, зато што нас подсећају да, под тренутно великим притиском културне глобализације, не заборавимо истину о Космету, а истина о Космету јесте да је то и српска земља, а не само албанска (заправо, више је српска него што је албанска упркос тамошњем тренутном демографском стању), и да су Срби, колико год каткада сурово поступали према Албанцима, заправо сами још више и чешће били жртве Албанаца, и не само Албанаца, него и Турака и западних завојевача.⁷ Иако

7 Срби су злочине над албанским цивилима починили у три рата – у Српско-турском рату од 1876. до 1878. године, у Балканским ратовима од 1912. до 1913. године и у Рату на Косову и Метохији 1999. године (Ковић 2023). Међутим, злочини које су Срби починили над Албанцима не могу се уопште поредити са много бројнијим и зверскијим злочинима које су Албанци, заједно са Турцима и западним освајачима (Аустро-Угарска, Немачка, Италија, САД и ЕУ), вршили над српским цивилима почевши од позног XVII века па све

није сасвим јасно да ли су као житељи западног Балкана старији Албанци или Срби,⁸ сасвим је извесно да су Срби, у кул-

до данас, будући да политичко злостављавање и физички напади на косовске Србе са циљем њиховог протеривања трају и дан-данас (Ковић 2023). Како наводи професор Милош Ковић (2023): „Нема никакве сумње у то да је на Косову и Метохији почињен албански геноцид над Србима, који са готово истим циљевима и методама траје вековима и који се наставља и у нашим данима”.

- 8 Не постоји чврста, необорива теза о пореклу албанског народа, иако их је неколико у оптицају међу научницима. Сами Албанци већином инсистирају (у чему их, из политичких разлога, подржава Запад) на тези о свом палеобалканском пореклу, односно на томе да су они потомци старих Илира који су на Балкану живели у старом веку. Међутим, за ту тезу нема чврстих доказа, а чувени албаноолог Каплан Буровић сматра да је она потпуно неодржива превасходно због тога што језик старих Илира и језик савремених Албанаца припадају потпуно различитим групама језика (илирски језик је из групе CENTUM, а албански из групе SATEM) (Burović 2008: 72–73, 76). Према теорији покојног академика Буровића, савремени Албанци су директни потомци племена која су се тек у деветом веку – дакле, у време када су Срби већ увелико били на Балкану – доселила у подручје Мат у данашњој централној Албанији, одакле су се, у потоњим вековима, најпре проширили у правцу Драча и Тиране, а затим и много шире, насељавајући словенске и грчке области у окружењу савремене државе Албаније, укључујући и српски Космет (Burović 2008: 165–166). Иако се ни Буровићева теза, као ни остале тезе о пореклу Албанаца, још увек не узима као непобитна, са сигурношћу се зна да савремени Срби имају етнички и језички континуитет са словенским племенима која су се на Балкан доселила у шестом и почетком седмог века, тако да теза да су Срби као житељи Западног Балкана старији од Албанаца још увек има документованију, па самим тим и научнију потпору. Када је конкретно реч о Космету, за албанско присуство у овој области пре досељавања Словена нема апсолутно никаквих доказа, док о вековном присуству Срба на Космету, поред локалне топонимије и бројних српских православних црква и манастира, сведоче и бројни историјски документи, чија је аутентичност неупитна, а међу којима можемо истаћи два пописа, један из XIV (*Дечанска хрисовуља* Стефана Дечанског из 1330. године) и други из XV века (први турски попис у земљама Бранковића 1455. године), који показују да су у то време на Косову и Метохији Срби чинили апсолутну већину (преко 95 одсто), а Албанци апсолутну мањину (испод 2 одсто) (Selimović 2019: 222–223). Иначе, када говоримо о документованој (а не псеудонаучној) историји, знатнија бројност Албанаца на Космету бележи се тек од позног XVII и раног XVIII века, а као резултат њихове исламизације и масовног насељавања у српским срединама, што је процес који је обухватао систематично и насилно протеривање Срба (Ковић 2023; Selimović 2019: 222–223).

турном и етичком смислу, на Косову оставили далеко већи и дубљи траг од Албанаца, и то не само од Албанаца, него и од свих других народа који су на Космету живели у досадашњој историји, укључујући ту и тако моћне народе као што су стари Римљани, Византинци и Турци Османлије. Срби, стога, имају пуно право да Космет сматрају својом земљом, и то не само због веома богате и вредне српске културне и верске материјалне баштине на Косову и Метохији, чак не пресудно ни због чињенице да је сецесија Косова из 1999. и 2008. године противна међународном праву, већ понајвише због тога што је целокупно српско национално биће, чију духовну срж чини Косовски завет кнеза Лазара, као пупчаном врпцом везано за Космет.

Косово и Метохија су симбол тешке, краве и свакојаким мучеништвом испуњене борбе српског народа за опстанак на турбулентном и ка рату увек склоном Балкану, па би отуда заборав Косова аутоматски значио и заборав сопственог права на духовно и физичко постојање на Балканском полуострву; јер како је досадашња историја показала, и 1389. и 1999. године, никада страним завојевачима контрола над Косовом није била довољан циљ, него је оба пута отимање Косова било увод у отимање слободе читаве Србије – први пут, у свеобухватном смислу (губитак српске државне независности пред налетом Турака), а други пут, превасходно у економском (уништење финансијске независности и подјармљивање Србије од стране западних транснационалних корпорација) (Talbot 2000: 94–116). Дакле, израз „Косово је срце Србије” није обична политичко-пропагандна флоскула, већ дубока историјска истина коју је проток векова потврдио, па значај *Енклаве и Балканске међе* управо лежи у томе што ова два филма, сваки на свој начин, подсећају, не само странце, него и нас саме, на ову велику истину, односно на то колико је Косово за нас Србе значајно и драгоцено.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Петар. „Расрбљавање српског народа и промена идентитета у глобализирајућем друштву”. *Зборник радова Филозофске факултете у Приштини* 48.2 (2018): 87–106. <https://doi.org/10.5937/zrffp48-16634>. Веб. 29.09.2023.
- Анон. 1. „Књига *Вила са Кошара* промовисана у Требињу”. *РТРС*. (2023, 28. фебруар). <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=504643>. Веб. 20.08.2023.
- Анон. 2. „Двадесет година од најбољег ратног филма: Све тајне ’Лепих села’”. *ИН4С њорнал*. (2016). <https://www.in4s.net/dvadeset-godina-najboljeg-ratnog-filma-sve-tajne-lepих-sela/>. Веб. 20.08.2023.
- Анон. 3. „’Балканској међи’ пет признања на фестивалима у Русији”. *Сиуињик*. (2019, 03. јун). <https://sputnikportal.rs/20190603/film-balkanska-medja-1120002508.html>. Веб. 21.08.2023.
- Анон. 5. „Митрополит Јоаникије: Ко се не одрекне Косова, он ће га и сачувати”. *Сиуињик*. (2023, 03. март). <https://sputnikportal.rs/20230303/mitropolit-joanikije-ko-se-ne-odrekne-kosova-on-ce-ga-i-sacuvati-1151860903.html>. Веб. 25.08.2023.
- Анон. 7. „Злочини над Србима”. *Косово и Метохија*. (2013, 21. јул). <http://www.kosovo-metohija.com/index.php/component/k2/itemlist/category/162-%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D0%B4-%D1%81%D1%80%D0%B1%D0%B8%D0%BC%D0%B0>. Веб. 23.08.2023.
- Базић, Јован. „Улога Косовског мита у образовању српског националног идентитета”. *Српска политичка мисао* год. 19 vol. 39 (4/2012): 253–271. <https://doi.org/10.22182/spm.3842012.12>. Веб. 29.09.2023.
- Бондаренко, Олег. „’Балканска међа’ – филмска епопеја о догађајима који су преломили руску јавност и омогућили долазак Путина” (превео са руског Никола Танасић). *Нова српска политичка мисао*. (2019, 18. март). <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/balkanska-medja-%E2%80%93-filmska-epopeja-o-dogadjajima-koji-su-prelomili-rusku-javnost-i-omogucili-dolazak-putina.html>. Веб. 20.08.2023.
- Влашкивић, Зоран. „Руски марш на Приштину: Како су Срби с Косова и Метохије дочекали руски Кфор 1999?” *Печат*. (2023, 02. јун). <https://www.pecat.co.rs/2023/06/ruski-mars-na-pristinu/>. Веб. 22.08.2023.

- Вукотић, Јована. „Заузимање аеродрома Слатина – моменат када се Русија вратила у високу политику”. *Сјутиник*. (2019, 31. март). <https://sputnikportal.rs/20190331/Slatina-Rusija-politika-1119318440.html>. Веб. 22.08.2023.
- Галовић, Милан. „Руси држали ’Слатину’ под контролом и пре доласка падобранаца”. *Политика*. (2020, 12. јун). <https://www.politika.rs/scc/clanak/456067/Drustvo/Rusi-drzali-Slatinu-pod-kontrolom-i-pre-dolaska-padobranaca>. Веб. 27.08.2023.
- Дамјановић, Игор. „Јунус-Бек Јевкуров, мајор руског Спецназа који је 1999. заузео аеродром Слатина”. *Russia Beyond*. (2017, 20. јун). <https://rs.rbth.com/politics/2017/06/20/junus-bek-jevkurov-chovek-koji-je-pre-18-godina-zauzeo-aerodrom-slatina> 786192. Веб. 22.08.2023.
- Ђурић, Војислав. (прир.) „Бановић Страхинја”. У *Анџологија народних јуначких њесама*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992. 235–255. Штампано.
- Ковић, Милош. „Кратка историја геноцида на Косову и Метохији”. *Корени*. (2023, 20. јул). <https://www.koreni.rs/kratka-istorija-genocida-na-kosovu-i-metohiji/>. Веб. 23.08.2023.
- Радић, Оливера. „Коцкица у мозаику истине”. *ПРАВОСЛАВИЕ. RU – СРПСКА ВЕРЗИЈА*. (2020, 3. септембар). <https://srpska.pravoslavie.ru/129146.html>. Веб. 20.08.2023.
- Танасић, Никола. „’Балканска међа’ – филм какав смо дуго чекали (али нисмо смели и умели да га снимимо)”. *Нова српска џолиџичка мисао*. (2019, 05. април). <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/balkanska-medja-%E2%80%94-film-kakav-smo-dugo-cekali-ali-nismo-smeli-i-umeli-da-ga-snimimo.html>. Веб. 25.08.2023.
- Танасић, Никола. „’Мрак’, ’Енклава’ и ’Чекајући Хандкеа’ – косовски циклус у новијој српској кинематографији”. *Нова српска џолиџичка мисао*. (2022, 03. мај). <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/mrak-enklava-i-cekajuci-handkea-%E2%80%93-kosovski-ciklus-u-novijoj-srpskoj-kinematografiji.html>. Веб. 21.08.2023.
- Хаин, Ницо (продуцент) и Горан Радовановић (режисер). *Енклава*. [филм]. Србија: Nama Film, 2015. <https://www.dailymotion.com/video/x8k2bk8>. Веб. 21.08.2023.

- Anon. 4. „Martovski pogrom 2004: Dan kada su Kosovo i Metohija goreli”. *Koreni*. (2023, 17. mart). <https://www.koreni.rs/martovski-pogrom-2004-dan-kada-su-kosovo-i-metohija-goreli/>. Veb. 22.08.2023.
- Anon. 6. „Britons seek censorship of the movie ‘The Balkan Line’: They are bothered by the Russian-Serbian fight for Kosmet”. *Telegraf*. (2019, 04. april). <https://www.telegraf.rs/english/3048113-britons-seek-censorship-of-the-movie-the-balkan-line-they-are-bothered-by-the-russian-serbian-fight-for-kosmet>. Veb. 22.08.2023.
- Anon. 8. „Character and Goals: Kosovo Verification Mission”. *Irenees.net*. (2007, November). https://www.irenees.net/bdf_fiche_analyse-674_en.html. Veb. 22.08.2023.
- Anon. 9. „Značenje reči propaganda”. *štaZnači.com*. (n.d.). <http://staznaci.com/propaganda>. Veb. 24.08.2023.
- Bajić, Đorđe. „Istorija i akcione scene”. *Vreme*, broj 1473. (2019, 28. mart). <https://www.vreme.com/kultura/istorija-i-akcione-scene/>. Veb. 20.08.2023.
- Burović, Kaplan. *Who Are Albanians? Studies into the Origin of Albanians*. Translated from Serbian into English by: Nikola Alokin. Publishing House Balkan, 2008. <https://ia800405.us.archive.org/21/items/KaplanBurovi-WhoAreAlbanians/K.Burovic-WhoAreAlbanians.pdf>. Veb. 24.08.2023.
- Chomsky, Noam. „A Review of NATO’s War over Kosovo”. *Z Magazine*. (2001, April-May). <http://chomsky.info/200005/>. Veb. 22.08.2023.
- Harper, Stephen. „Bosnia beyond good and evil: (De)constructing the enemy in Western and post-Yugoslav films about the Bosnian War”. In M. Löschnigg & M. Sokołowska-Paryż (Eds.), *The Enemy in Contemporary Film*, Culture & Conflict Vol. 12, De Gruyter (2018): 327–344. <https://doi.org/10.1515/9783110591217-019>. Veb. 29.09.2023.
- Johnstone, Diana. „Criminal Kosovo: America’s Gift to Europe”. *NSPM in English*. (2011, 10 January). <http://www.nspm.rs/nspm-in-english/criminal-kosovo-americas-gift-to-europe.html?alphabet=l>. Veb. 21.08.2023.
- Byrkin, Vadim (producer) and Andrey Volgin (director). *The Balkan Line* [film]. 20th Century Fox CIS, 2019. <https://jexmovie.com/watch-The-Balkan-Line-2019.html#video=OEiX2RsZKBAeTz7cZTf3odjJNVOFVcXdZE-vOQtm>. Veb. 21.08.2023.
- Lakić, Dubravka. „Rambo na ruski način”. *Politika*. (2019, 28. april). <https://www.politika.rs/sr/clanak/428398/Rambo-na-ruski-nacin>. Veb. 24.08.2023.

- Lobel, Jules. „Benign Hegemony? Kosovo and Article 2(4) of the U. N. Charter”. *Chicago Journal of International Law* 1.1 (2000): 19–36. <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol1/iss1/5/>. Веб. 24.08.2023.
- Savić, Srđan. „Srđan Savić o filmu 'Enklava' Gorana Radovanovića”. *FIPRESKI*. (n.d). http://www.sfipreski.org/tekstovi_film_Enklava_Srdjan_Savic.htm. Веб. 20.08.2023.
- Selimović, Salih. „Koliko je bilo Albanaca na KiM 1455. godine?” *HERETICUS: Časopis za preispitivanje prošlosti* XVII.1–2 (2019): 222–223. <https://hereticus.rs/wp-content/uploads/Hereticus-2019-XVII-1-2-Trideset-godina-od-pada-berlinskog-zida.pdf>. Веб. 24.08.2023.
- Talbot, Karen. „The Real Reasons for War in Yugoslavia: Backing up Globalization with Military Might”. *Social Justice*, 27.4 (2000): 94–116. <https://www.jstor.org/stable/29768038>. Веб. 22.08.2023.

Goran Petrović

THE KOSOVO WAR (1999) AND ITS AFTERMATH IN SERBIAN CINEMA: *ENCLAVE*, *THE BALKAN LINE*

Summary

This paper aims to show how the topic of the Kosovo War (1999) and its consequences for the Serbs and for the whole world is dealt with in the modern Serbian film industry. The paper analyses two Serbian films with this topic, selected according to the criterion of international popularity – namely, *Enclave* (2015) and *The Balkan Line* (2019). While *Enclave* is a work of Serbian-German co-production, *The Balkan Line* was jointly produced by Serbian and Russian film-makers. The paper examines the portrayal of three groups of characters in these two films – 1) the Serbs, 2) the Albanians, and 3) foreign participants in the Serbo-Albanian conflict in Kosovo and Metohija (the Russians and the Westerners). Based on this analysis, the paper concludes that these two films differently approach the topic of the Kosovo War and its aftermath but, ultimately, convey the same political message. What they are essentially saying is that the Serbs are not the sole villains in the (still ongoing) Serbo-Albanian conflict, so that the utterly

distorted and unjust narrative in the western media, especially in the late 1990s but also now, about this interethnic clash in the Western Balkans should be redefined and considerably modified. While *Enclave* portrays its characters more objectively than *The Balkan Line*, both of these films present the Albanian terrorization of the Kosovo Serbs rather veraciously and, in doing so, re-evaluate the distorted western image of the Serbs as exclusive aggressors and Albanians as exclusive victims. The paper argues that, due to its less biased depiction of the state of affairs in Kosovo and Metohija, *Enclave* has a greater esthetic and artistic merit than *The Balkan Line*, but it also dismisses *The Times'* call for banning *The Balkan Line* on account of its propagandist nature as inappropriate and exaggerated. The paper concludes that such films as *Enclave* and *The Balkan Line* are valuable because they improve the image of the Serbs in the international community and because they also remind the Serbs themselves that their claim on Kosovo is fully justified, and that they must not forget how important Kosovo is for their nation. Throughout this paper and its analysis, emphasis is laid on the films' main Serbian characters, who are viewed as exponents of tragic heroism, a motif that pervades Serbian epic poetry as well as the bulk of Serbian national history. Specifically, it is Nenad and Vojislav Arsić as some of the main characters in *Enclave* and the Serbian police officer Vuk as one of the heroes in *The Balkan Line* that are regarded as exponents of tragic heroism.

Keywords: Kosovo and Metohija, character analysis, Serbo-Albanian conflict, artistic merit, re-valuation of the western narrative about the Serbs, the Kosovo Covenant, tragic heroism

Слободан Антонић¹
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за социологију

Оригинални научни рад
УДК 316.356.4:159.922.4(=163.41)
DOI 10.7251/LIK2314101A

ПАРСОНСОВА КОНЦЕПЦИЈА ДРУШТВЕНОГ ВРЕДНОВАЊА КАО ФУНКЦИОНАЛНОГ ОСНОВА СЛОЈЕВИТОСТИ

За Парсонса основ поретка није Хобсов друштвени уговор већ предуговорне заједничке вредности. Стога се главне борбе у сваком друштву воде око њиховог поштовања и тумачења, односно око њихове примене. Да би се те борбе донекле примириле, заједничке вредности су делимично формализоване. Основни облик формализације су устав и закони, оличени у неком нормативном ауторитету. Поред тога, систем друштвеног вредновања добија свој израз у награђивању функционалног деловања, а то награђивање производи стратификацију. Тиме се систем заокружује и стабилизује. Промена вредносног система неког друштва аутоматски повлачи и промену облика стратификације. Наравно, функционални елемент стратификације – везан за очување и афирмацију друштвених вредности – не објашњава целокупну слојевитост, односно сваки појединачни положај у стратификацији. Али, у свакој стратификацији мора да постоји и њен функционални елемент, везан за вредности, иначе би се друштво распало.

Кључне речи: вредности, култура, нормативни систем, стратификација, функционализам

Талкот Парсонс (Talcott Parsons, 1902–1979) разумео је америчко друштво – а тиме и главну осовину досадашњег

1 Редовни професор, santonic@f.bg.ac.rs. Овај рад је урађен у оквиру истраживања које је финансијски подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451–03–66/2024–03/200163).

светског система – вероватно боље него већина других, њему савремених социолога. Данас његова мисао може да послужи као одлична основа за анализу друштвене стварности, преко система вредности (културе). Осим тога,

Парсонс је имао за циљ изградњу концептуалне шеме која би омогућила интеграцију свих друштвених наука. Био је последњи градитељ система не само у друштвеним наукама него и уопште (...). Ова димензија Парсонсове ингениозности, која се састоји у категоријалном превођењу Веберових типова делања, показује у којој мери је он веберовац. Његова теорија делања и теорија друштва открива се као дубоко веберијанска систематска творевина. (Брдар 2009: 15; 21)²

1. Хобсова недоумица

Иако је Парсонс дипломирао биологију (на Амхерст колеџу [Amherst College]), њега су првенствено занимале друштвене науке. У то време, америчка социологија била је сва искуствена и позитивистичка. Маркс је био прокажен, а Вебер непознат. Отуда је Парсонс, желећи да се упозна са великим друштвеним теоријама, отишао на последипломске студије у Европу. Од 1924. до 1925. године био је на Лондонској школи за економију (London School of Economics). Следећу годину провео је у Немачкој, на Универзитету у Хајделбергу, радећи докторску дисертацију. Главни учитељ био му је Алфред Вебер (Alfred Weber, 1868–1958), брат Макса Вебера. Слушао је и предавања Карла Манхајма (Karl Mannheim, 1893–1947). Тако се упознао с теоријама друштва главних немачких социолога. Његова докторска дисертација звала се *Схваћања књижевности у савременој немачкој литератури* (*The Concept of Capitalism in recent German Literature*, 1927). Основни писци чија је схватања разматрао били су Вернер

2 У теорији слојевитости, међутим, Парсонсова позиција је ипак, у коначници, другачија у односу на Вебера. О (нео)веберијанској концепцији стратификације видети више у Антонић 2022а: 57–86.

Зомбарт (Werner Sombart, 1863–1941) и Макс Вебер (Max Weber, 1864–1920).

Као 24-годишњи доктор наука Парсонс се вратио у САД на факултет на коме је дипломирао. Најпре ради као асистент на економији, а 1927. године прелази на одељење за социологију Харвардског универзитета. Ту остаје до краја наставничке каријере (1973). Парсонс је, тако, био први „класик” социологије који је целу своју научну каријеру провео као универзитетски наставник. Такође, током његовог времена, социологија се учврстила као академска дисциплина на свим озбиљнијим универзитетима, а социолози су извршили „професионализацију” свог занимања. Парсонс научну делатност започиње радећи на упознавању англосаксонске социологије с Веберовом мишљу. Године 1930. Парсонс објављује превод Веберове *Прошесјанџке еџике*. Све до после рата то ће бити једини превод Вебера на енглески. Нешто доцније, 1947. године, Парсонс ће, заједно са А. М. Хандерсоном, објавити и превод главних делова *Привреде и друшћива* (Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organizations*, 1947).

Под утиском великана социолошке мисли и Парсонс је желео да изради општу теорију друштвених наука. Тако је настало његово прво и основно велико дело: *Сћрукћура друшћивеноћ деловања* (*The Structure of Social Action. A study in social theory with special reference to a group of recent European writers*, 1937). У њему Парсонс износи тумачење и даје надградњу за до тада највреднија социолошка схватања – Вебера, Диркема (Émile Durkheim, 1858–1917) и Парета (Vilfredo Pareto, 1848–1923)³.

Главно питање које се поставља у *Сћрукћури друшћивеноћ деловања* може се назвати „Хобсовом недоумицом”. Она гласи: како је уопште могућ било какав поредак ако имамо у виду да друштво чини мноштво појединачних делатника са посебним интересима и циљевима? (Parsons 1968: 89–94).

3 Марксиста, који су и иначе Парсонса доживљавали као свог главног теоријског непријатеља, веома су се наљутили што Парсонс у великане социологије није тада био укључио и Маркса. Штавише, један од перјаница радикалне социологије, Алвин Гулднер (Алвин W. Gouldner, 1920–1980) педантном потрагом је утврдио да у читавом Парсонсовом делу нема ниједног навода узетог из Маркса (Gouldner 1971: 231; уп. Милић 1990: 12).

Парсонс је (палео)либералној теорији, по којој је тржиште основни чинилац интеграције савременог друштва, супроставио своју теорију да је и савремено друштво такође *заједница*. Наиме, још је Диркем указао да сваки друштвени систем мора имати неке претпоставке. А те основне претпоставке су по правилу ирационалне. Реч је о *вредностима*, које воде појединца у друштвеном деловању и које се не могу свести на чисту корисност. Већина друштвених вредности везана је за неки сентимент – љубав, оданост, наклоност, поштовање, дивљење итд. А сентимент је ствар ирационалности, не тржишта и прорачунљивости.

Али, ако би вредности биле само личне, друштво не би било могуће. Очигледно, лични сентименти нису довољни за успостављање поретка. Стога, мора да постоје и неке општије вредности којима се руководимо у нашем друштвеном деловању – лојалност заједници, осећање дужности, осећање за правду итд. Тај колоплет најопштијих, мање општих и различитих појединачних вредности чини нормативни поредак неког друштва (у најширем смислу). Нормативни поредак је, по Парсонсу, управо решење Хобсове недоумице. Људи су слободни у деловању, али су детерминисани вредностима којима се руководе. И управо те вредности одржавају поредак. При томе, начелно посматрано, људи су слободни да бирају и вредности. Али, сваки избор подразумева неко мерило. А и то мерило је опет нека вредност. Тако се и избор између вредности врши на основу других вредности. А те крајње вредности по правилу су „најопштије”, „највише” вредности. Оне се не тичу пуког одржања егзистенције, пуког живота – јер у стварима живота и смрти често и нема вредновања, већ нагонског делања. Те највише вредности тичу се *смисла* деловања, коначно, смисла целокупног живљења. А то су увек циљеви који су везани за заједницу (породицу, племе, нацију, људски род).

Стога, вредности заједнице стоје као нека врста крајњег надзорника, исправљача, изнад деловања свих чланова друштва. Могло би се заправо рећи да основ сваког поретка није Хобсов друштвени уговор већ *йредујоворне заједничке вредности*. Стога су главне борбе у сваком друштву увек борбе око поштовања, тумачења и примене ових вредности. Да би се те борбе у савременим друштвима примириле, заједничке вредности

су делимично формализоване. Основни облик формализације јесу устав и закони. „Званично оличење вредности отеловљено је у *уставу званичним тумачењем устава*, надаре оних који дају судски и законодавни органи” (Парсонс 1969: 50).

Тако је, после збацивања Цркве, успостављен нови нормативни ауторитет, нужен за свако друштво. Без њега, друштво би се распало. И тај ауторитет само делимично почива на сили. Јер, сила никада не може бити владар и пресудитељ у стварима вредности. Нормативни ауторитет је и у модерним друштвима ствар поверења, веровања у одређене вредности, у сам поредак. Вера у поредак у САД јесте вера у Врховни суд, поштовање његових пресуда. Врховни суд, који тумачи Устав, одређује која су спорна дела у складу са основним вредностима заједнице (тј. Уставом), а која не.⁴ Тако поредак разрешава сукоб око темељних вредности.

4 Тако је Врховни суд, на основу Првог амандмана Устава који јамчи „слободно исповедање” сваке вере, низом пресуда извршио доследну дехристијанизацију САД. Наредено је уклањање крстова, Библија, слика и осталих знакова хришћанства из свих јавних школа и са јавних површина САД. Добровољна веронаука избачена је из државних школа 1948. године. Молитва у школи забрањена је 1962. Врховни суд је, 1963. године, прогласио неуставним добровољно свакодневно читање *Светиој писма*. Године 1980. Суд је поништио закон државе Кентаки по коме су на зидовима учионица биле слике са Десет Божијих заповести. Године 1989. Врховни суд је наредио да се слика Рођења уклони из зграде Окружног суда Алегенија. Године 1992. одлуком Врховног суда забрањена је било каква молитва на свечаностима поводом завршетка средње школе. Године 2000. ученицима је забрањено да се моле чак и током игара у средњој школи. У мају 2001. године Врховни суд је наложио вароши Елкхарт да са травњака градске већнице уклони гранитни стуб, који није био виши од два метра, а на коме је било урезано Десет Божијих заповести. Нижи судови су уредно следили стопе Врховног суда. Суд деветог округа је, 1996. године, пресудио да велики крст у јавном парку у Јудину, у Орегону, представља кршење Устава. Године 1999. суд Шестог округа наредио је Просветном одбору Кливленда да више не почиње своје састанке молитвом. Суд шестог округа наредио је, 2000. године, да се уклони државни слоган Охаја „Са Богом, све је могуће”. У држави Мисури суд је, на основу тужбе особе која се представља као „вештица”, наредио да се из градског печата уклони слика рибе као хришћанског знамења, итд; Бјукенен 2003: 205–6; 208.

У свом другом великом делу *Друштвени систем* (*The Social System*, 1951), Парсонс је до краја развио ове своје идеје. Људско друштвено деловање је и у том делу одређено као међудејство спољних услова и изазова, наших личних тежњи, групних одлика и циљева и општих вредности. Тиме је Парсонс потврдио своју оданост идеји плурализма узрочности. По тој идеји, нема једног, одлучујућег узрока друштвено-историјског кретања. Стога нема ни монистичке теорије која се обавезно завршава у неком „изму” (материјализам, идеализам, биологизам, психологизам, социологизам, културализам итд.). Постоји само више системских узрока, а друштво је производ њиховог међудејства. То не значи да неки од системских узрока неће у одређеном друштву, током одређеног раздобља, да преовлађује. Али он никако не може бити универзалан за сва друштва и за сва раздобља. „Парсонс рачуна с узајамношћу утицаја три система на које разграђава своју теорију делања: личности, друштва и културе. Они се узајамно допуњавају, при чему ни један од њих нема примат у односу на остале (...) Личност као систем делања врши контролу над организмом, друштвени систем над личностима, а систем културе над друштвеним (под)системима” (Брдар 2009: 15; 22).

Чак ни темељне друштвене вредности не смеју бити схваћене као крајња инстанца узрочности. Вредности јесу „кодови” нашег деловања. Али, они не одређују наше деловање апсолутно. Тек у међудејству са условима, личношћу и групним окружењем, ти културни кодови воде одређеном дејствовању. Њихов утицај је широк, али благ, док је утицај доњих спратова (физико-органска средина) ужи али са „снажним енергетским набојем” (Пешић 1990: 53).

Главна спремиште вредности, дакле, јесте *култура*. Она преноси вредности из нараштаја у нараштај. Али, са друге стране, сваки нараштај може да утиче на њихову делимичну измену (премда је та измена, током једног поколења, ипак ретко суштинска). Пошто је 1951. додао културу као један од кључних делова система, Парсонс је, након 1953, могао до краја развије своју „четворофункционалну парадигму” П-П-У-О (A-G-I-L): прилагођавање (*adaptation*), постизање (*goal attainment*), укључивање (*integration*) и очување

(pattern maintenance). У оквиру ње, друштво се посматра као међуоднос четири подсистема (привреда, политика, вредности и нормe), а друштвено деловање као четири независна делатна система (организам, друштво, култура и личност). Тако је Парсонс заокружио свој плуралистички концепт у коме култура и вредности ипак имају повлашћени положај. Стога је он и могао 1973. године да напише: „будућа историја науке као најважније постигнуће у друштвеним наукама ове генерације издвојити (...) интегрисање анализе културе са другим традиционалним начинима анализе социјалних феномена, попут оних политичких и економских” (нав. у Милић 1990: 22).

2. Друштвене вредности као основа стратификације

Своју представу о стратификацији Парсонс је изложио у раду „Аналитички приступ теорији друштвене стратификације”, објављеном 1940. године. Иако је 1953. године Парсонс објавио чланак „Измењени аналитички приступ теорији друштвене стратификације”, он је у њему заправо поновио основне поставке из првог рада, са изменама које су се тичале првенствено придавања већег значаја улози моћи у друштву.⁵

Када је и друштвена слојевитост у питању, вредносни поредак влада над стварносним. И овде су потребе одређеног друштва преточене у његове вредности, а стратификацијски системи изведени су из тих вредности. То извођење извршено је тако што су појединци ранжирани по томе колико испуњавају основне вредности. „Стратификација у свом аспекту вредновања јесте рангирање јединица у неком друштвеном систему у складу с мерилима заједничког система вредности” (Parsons 1965: 388), Парсонсова је одредба стратификације.

Ређање јединица — појединаца и њихових скупина (колективитета) врши се на основу три својства:

5 Ова два рада прештампана су у Parsons, 1965: 69–88, 386–493. Када је реч о литератури на српском, о Парсонској представи о слојевитости одлично је писао Мркшић (1990), чије тумачење овде и следимо.

1. *квалиџиџи* (qualities): то су опште и трајне особине људи које се цене независно од појединачних успешности; рецимо, част, поштење или богобојажљивост могу бити својство квалитета које се цени у одређеним културама;
2. *џосџиџнућа* (performances): изражавају успешност људи у појединачним деловањима; постигнућа су најчешће учинак деловања на основу квалитета; са друге стране, и квалитети се мењају на основу више-струких постигнућа;
3. *џосџи* (possessions): док су прва два својства непреносива, ово треће је могуће неке оставити у наслеђе; реч је најчешће о предметима који повећавају пријатност, те отуда имају употребну вредност; али они садрже и симболичку вредност и могу представљати врсту друштвене награде.

Високо рангирани појединци, према Парсонсу, добијаће различите награде и уживати високи углед, а они ниже рангирани неће добијати награде. Тако, индијанско племе Сијукса цени храброст и великодушност. Ратник који опљачка суседна племена, Вране или Поније, а опљачкане коње расподели племену, добија место у племенском већу и похвалне песме. А ако се више пута истакне, може бити кандидат за поглавицу. Очигледно да је награда код Сијукса углед и моћ. Слично је и у америчком друштву, у коме су главне вредности предузимљивост и стручност. У њему је успостављен друштвени консензус око материјалних награда, тј. око угледа и моћи који прате одређена занимања.

Парсонсу је, наравно, јасно да стварни распоред поседа у САД не мора изражавати само лична постигнућа појединца. Због њихове особине преносивости, поседи често имају наслеђени додатак који је више знак породичне успешности него личне. Отуда се не може сматрати да је рангирање преко поседа истовремено и тачан показатељ друштвене функционалности појединца. Нема савршеног система у коме би место јединице у стратификационом поретку било искључиво функција њеног места на лествици вредности (тај поредак би онда био меритократија). Ово Парсонс објашњава

уз помоћ појма *моћи*. За њега је то је „способност јединице система да оствари своје интересе (постигне циљеве, спречи непожељне сметње, улије поштовање, надзире поседе итд.) у склопу система међудејства и да тако утиче на кретања у систему” (Parsons 1965: 391). Реч је, поједностављено речено, о способности коришћења или стварања „рупа” у вредносном систему. Те рупе представљају допуштене или некажњене изузетке, из којих се онда извлаче повластице (законске привилегије). Друштвени систем је добро интегрисан онолико колико је тих рупа мање, али је јасно да рупе увек постоје.

Дакле, Парсонсова теорија слојевитости не подразумева да ће сви људи у неком друштву бити ранжирани искључиво на основу заједничких вредносних мерила. Постоје честа и важна одступања (Parsons 1965: 71). Она ће зависити од деловања моћи и огледаће се у раскораку нормативног и стварног. Отуда функционално мање важни појединци могу бити на вишем рангу поседовања од функционално значајнијих. Механизми који уравнотежавају стање система делују према тим одступањима, настојећи да их смање. Али, одступања настављају да постоје.

Стратификациона анализа, међутим, не треба да обраћа пажњу на та одступања. Она треба да се усредсреди на заједнички вредносни образац, који је основ друштвеног рангирања. Тек уз помоћ њега социолог ће моћи да разуме целину система. Разматрање треба, дакле, да се усредсреди не на посед, већ на квалитет (статус) и постигнуће (улоге). Друштвени научник треба да се пита који су то квалитети и постигнућа у неком друштвеном деловању цењени у одређеном друштву. То се најбоље може урадити применом П–П–У–О схеме:

1. *прилагођавање*: пита се колико је неко деловање у складу са општим вредностима система; прилагођавање се односи на средства појединачног деловања и најчешће се изражава преко универзалних „техничких норми”; основна позитивна санкција јесте „одобравање” (approval);
2. *јосијинуће*: пита се колико неко деловање доприноси остваривању циљева система; постигнуће се

- односи се на циљеве појединог деловања; позитивна санкција јесте „одговор” (response), а најчешће има облик непосредне награде „јединица система”;
3. *укључивање*: пита се колико је неко деловање усмерено на укључивање у систем; свака јединица система је у обавези да својом солидарношћу са другим јединицама јача интегрисаност система; позитивна санкција јесте „прихватање” (acceptance);
 4. *одржавање*: пита се колико је неко деловање усмерено на одржавање језгра система – његових темељних вредности; најчешће се тиче могућности социјализације наредних нараштаја; позитивна санкција јесте „поштовање” (esteem).

У различитим системима нагласак се ставља на различита мерила. Заправо, сваки систем има врховни образац вредности који се може подвести под један од ових критеријума. Први начин вредновања – прилагођавање – својствен је америчком друштву. Тамо преовлађују техничке норме за уређење постигнућа, па је тежиште процене јединица система на способности или компетентности. Други начин вредновања – постигнуће – својствен је совјетском типу друштва. Тамо се цени појединачни допринос остварењу циљева система, и у складу са тим следе и друштвене награде. Трећи начин вредновања – укључивање – својствен је традиционалном кинеском друштву итд.

На основу свих ових мерила рангирају се квалитети (статус) и постигнућа (улога) јединица система. Систем је онолико успешан колико успешно поткрепљује наградама оно деловање (или оне актере) који су у складу са његовим основним вредностима (Parsons 1965: 403). Свако пожељно системско деловање има две стране: успешност остваривања циљева (техничка страна) и приврженост систему (институционална или идеолошка страна). На основу оба мерила систем даје награде.⁶ Те награде су симболичке (статус), али

6 У америчком друштву награђивање се врши помоћу два система. Први је преко тржишта, на коме људи новчано награђују рад који им је неопходан. Што је више награђен он може бити и друштвено потребнији. Али, тржиште има своје ограничење. Стога се јавља држа-

и материјалне. Висина дохотка је груб, али и даље најбољи општи показатељ положаја појединца и породица у слојевитости (Parsons 1965: 84; 416). У сваком случају, *анализа сџратификационе сџруктџуре некоџ друшџтва заџраво је размаџрање њеџовоџ сџсџтема вредносџи*. Тај вредносни систем донекле је осликан и у материјалној пирамиди. Али, невоља са поседом јесте што он често затомљује функционални аспект стратификације. Као што је већ речено, јединице система су често имућне не на основу свог функционалног значаја (постигнућа), већ на основу наслеђа (приписивања). „Контрола поседа неизбежно корелира с високим статусом и постаје тако извор моћи независан од директне еветуативне легитимације статуса” (Parsons 1965: 411). То све структуралној анализи причињава методолошке тешкоће.

Класа је само један од облика друштвене слојевитости. Она почива на класном статусу који се одређује као „ранг у стратификационом систему који се може приписати појединцу на основу његових сродничких веза које га повезују с јединицом у класној структури” (Parsons 1965: 77–8). Типови које слојевитост може попримити у различитим друштвима могу се поређати на широкој лествици чији један крај заузимају затворени кастински системи, а други крај системи „једнаких изгледа”. У овим првим једино мерило класног статуса је породично порекло, па никаква достигнућа не могу изменити ранг појединца. У овим другим, главно мерило је достигнуће, а породично порекло је безначајно. Али, систем једнаких изгледа тешко је остварити све док постоји тако снажни статусни амортизер каква је породица: „Апсолутна једнакост изгледа неспојива са било каквом позитивном солидарношћу породице” (исто).

Колико ће слојева (класа) неко друштво да има зависиће од доминантног вредносног обрасца датог друштва. Чврсто повезани вредносни образац, са поретком чија је функција одржавање врховних вредности, даје структуру са јасно рашчлањеним основним слојевима. Пример

ва, која усмерава средства у оне области у којима би, под тржишним условима, она мање пристизала – школство, здравство итсл. Тај други начин награђивања јавља се кад год постоје установе.

је средњовековно европско друштво. Лабаво повезан вредносни образац, са поретком чија је функција прилагођавање, даје мноштво прелазних слојева. Пример је савремено америчко друштво. Циљно усмерени вредносни образац, са поретком који обезбеђује инструментализацију целог друштва, даје сужену лествицу стратификације. Пример је совјетско друштво. Вредносни образац чији је циљ интеграција и са поретком који преферира стабилност даће истанчану али тешко променљиву хијерархију јединица. Пример је старо кинеско друштво, итд.

Људи су у америчком друштву, на које Парсонс примењује своју стратификациону теорију (Parsons 1965: 415–439), рангирани углавном према производњи цењених добара и услуга. Отуда су занимања – пре свега она виша, која су се успела професионализовати – основ друштвеног награђивања. Професионалне улоге, у складу са својим функционалним значајем, повлаче одговарајући доходак и дају јасну хијерархију стратификације. Али, тај начин рангирања, који почива на новцу, у САД је допуњен и системом сродства, етничке припадности, заједница становања, политичких удружења итд. Ипак, амерички систем стратификације углавном се врти око професионалног и породичног система. И без обзира на преношење поседа наслеђем, може се рећи да постоји склад између *стајшуса занимања* на стратификационој лествици и *наирађивања* професионалних улога. Наслеђе у америчком друштву ипак игра мању улогу него у свим осталим системима.

Америчко друштво, слаже се Парсонс, може се представити као састављено из три основне класе – горње, средње и доње. Али, између њих не постоје јасне границе. Горњу класу сачињавају успешни пословни свет и угледна високообразована занимања (лекари и адвокати). Средњу класу чине беле крагне, а доњу класу радници (плаве крагне). Али, у САД има толико прелазних типова добро плаћених белих, односно добро плаћених плавих крагни, да су границе између средње и више, односно између ниже и средње класе сасвим разливане.

Ипак, оно што је носећа стратификациона структура америчког друштва нису класе већ *стајруке* (professions).

Ову тези износи Парсонс у свом чувеном раду „Струке и друштвена структура” (1939).⁷ Под струкама Парсонс пре свега има на уму виша занимања која су се успела цеховски повезати. Таква виша занимања преузела су водећу улогу у савременој организацији рада. Некада је ту водећу улогу имало племство, а након њега капиталистички предузетници. Данас су струке те које су успеле да мополишу један важан ресурс – знање. Они су успеле да изграде струковне (професионалне) *заједнице* преко којих су почели да владају важним деловима друштвеног система.⁸

Сами стручњаци нису ни капиталисти, ни радници, ни чиновници ни земљопоседници. Постоје две основне врсте стручњака: образовне струке (наставници и професори) и примењене струке (лекари и правници). Обе струке су везане за област услуга и показатељ су њеног незадрживог раста. Али, струке су и нека врста мотора функционалне стратификације. Преко њих савремено друштво обезбеђује ширење и заштиту вредности као што су рационализам и универзалност. Отуда је целокупна област културе и науке (идеологије у најширем смислу) премрежена струкама. Са друге стране, преко струка се врши и расподела награда (новца и моћи) према функционалном значају постигнућа. Отуда струке имају велики интегративни (укључујући) значај за одржање и напредак система.

Следећи Парсонса слободно би се могло рећи да су струке постале стварни управљачи друштвом. Сви ти

7 Прештампано у Parsons 1965: 34–49; на српском одличан преглед даје Звекић (1990). Пишући одредницу *струке* за Међународну енциклопедију друштвених наука (Talcott Parsons, „Professions”, *International encyclopedia of the social sciences*, London: Macmillan, 1968, Volume 12, 536–547), Парсонс и ту вели да је „склоп струка, мада још увек недовршен у свом развоју, већ сада постао најзначајнија појединачна састојница структура савремених друштава” (р. 545; уп. Звекић 1990: 106).

8 У тим заједницама по Парсонсу преовладава дух једнакости, добровољности и процедуралности. Прво се односи на демократичност и колегијалност унутар цеха, али и на једнако поступање према клијентима. Друго се односи на добровољно начело удруживања, и добровољност клијената у слеђењу упутстава струке. Треће се тиче захтева да се струка строго држи научних поступака.

поседници и тумачи главних друштвених вредности (дате у заградама) – лекари (здравље), правници (право), друштвени научници (друштвени напредак), новинари (истина о друштвеној стварности), модисти (естетско) итд – речју, *идеолози*, преузели су водећу улогу у друштву. Они су себи узели не само повлашћени положај у расподели друштвених награда, већ су обезбедили и право да прописују друштвене вредности. Премда су неки марксистички веровали да се стручњаци могу придобити за савез са радништвом, струке су – преко контроле вредности – постали стварни господари не само света рада већ и света капитала. Њих и њихове заповести са једнаком послушношћу следе сељаци и земљопоседници, радници и фабриканти.

И док је Маркс сматрао да радништву припада будућност западног друштва, а Вебер управи (администрацији, бирократији), Парсонс је веровао да је друштво већ сада у власти струка. Није тешко одговорити ко је од њих тројице био у праву.

3. Рецепција Парсонсове концепције

Најзначајнији учинци Парсонсовог рада нису баш најбоље примљени ни четрдесетих година 20. века, када су први пут објављени (Брдар 2009: 8). Његово инсистирање на друштвеним вредностима и консензусу одбијало је академску заједницу, којој се то чинило као повлађивање конзервативизму Макартијевог лова на вештице (исто). Парсонс је, такође – барем што се друштвено-хуманистичких наука тиче – био и главна жртва „културне револуције” која се, током шездесетих година, одиграла у америчком друштву. Та револуција је, на парадоксалан начин, потврдила важност неких основних Парсонсових поставки:

- да је вредносни систем важнији од стварносног;
- да је основно начело стратификације функција опслуживања вредносног система;
- да су основ структуре америчког друштва – струке.

Управо током шездесетих година струке су направиле одлучујући искорак ка преузимању монопола над

дефинисањем друштвених вредности. На основу тога, преузеле су и кључне тачке система и обезбедиле одговарајуће стратификационе награде.

Сам појам америчке културне револуције⁹ на први поглед као да противречи Парсонсу. Није ли, наиме, Парсонс веровао да су нормативни системи сразмерно трајни и тешко променљиви? Како је онда могло само једно поколење да промени основне вредности америчког друштва? Међутим, културна револуција 1960-их у САД није била краткорочни вредносни преврат. Она је само озваничила промене које су се дотле већ деценијама нагомилавале у америчком друштву, да би тих година коначно надвладале некадашњи систем вредности. Основна промена у дотадашњем културном систему САД тичала се одбацавања два стара владајућа морална начела:

1. *начело айсолућних вредности*: оно је почивало на поставци да су неке вредности неупитне; рецимо: Бог, породица, отаџбина, људски живот, традиција, морал, част, оданост итд; али, у самом корену Сједињених држава као политичке заједнице налазила се идеја верског плурализма; а плурализација се није могла зауставити само на Богу (вери); она је постепено обухватала све вредности, а на крају, са абортусом и еутаназијом, ни људски живот више није био апсолутна вредност; вредности су, дакле, постале релативне, ситуационе – породица није сама по себи вредност већ само ако задовољава моје потребе, отаџбина није сама по себи вредност већ само ако ми обезбеђује основна права и пристојан живот, Бог није сам по себи вредност већ само ако ми је благонаклон, или бар ако се превише не меша у мој живот итд.
2. *начело самосавлађивања*: ово друго старо начело почивало је на поставци да је основна одлика

9 Идеолошка перјаница шездесетосмашког покрета, Херберт Маркузе (Herbert Marcuse, 1898–1979), културну револуцију је одредио као „темељити преображај вредности” (Маркузе 1981: 167). А за културну револуцију какву он жели да се догоди на Западу он каже: „Она смера потпуном преображају целокупне традиционалне културе” (исто).

људскости самосавлађивање (самоконтрола); не подлегати својим нагонима, страстима, страховима, жудњама, већ владати собом – то се сматрало добрим и пожељним; али, уместо етоса дужности, током два века развоја америчког друштва, све више је преовладавао етос хедонизма; он каже управо оно што и бројне данашње рекламне поруке – следи своје нагоне! („свој инстинкт”, „своју природу”), уживај! забави се! препусти се задовољству! итсл; у споју са начелом релативних вредности овај нови етос је значио да основна категорија друштвеног морала постаје *йраво*, не *дужносћ*; више се не говори о дужности према заједници – рецимо, да се имају деца, или да се понесе оружје; сада се говори првенствено о правима која заједница има да штити – моје сексуалне слободе, моју слободу (пацифистичке) савести, моју слободу начина живота итд; нико више неће говорити о дужности према породици, о оданости према супрузи или супругу; упоредне везе или бракови у низу сада су уобичајени начини полног живота и израз „неотуђивог права на избор”; ни деца више немају дужност да брину о својим родитељима, она имају право на слободан живот, а о старима се брину одговарајуће социјалне и здравствене установе; итд. (Etzioni 1995: 3, 4, 24, 37, 156).

Материјалистичка, потрошачка и хедонистичка култура у потпуности се поклопила са интересима струка. Професионалци из рекламне индустрије сада су слободно могли да апелују на све врсте чулности и да нуде све нова и нова задовољства („нека сва чула уживају!”). Професионалци из потрошачког сектора могли су мирне душе да продају цигарете као симболе слободе, кока-колу и пепси-колу као симболе младости и забаве, а аутомобиле као симболе независности и снаге. Јер – нису ли све вредности релативне и размењиве? Професионалци из друштвених наука могли су да се препусте објашњавању како је ослобођење од доминације Бога, отаџбине и породице заправо основни показатељ друштвеног напретка. Тако су могли да успоставе монопол

над тумачењем тога шта јесте та цењена вредност – прогрес. Психијатри су могли мирне душе да прогласе неке до тада „девијантне” појаве (рецимо, хомосексуализам или мастурбацију) за „нормалне”. Тако су могли да задрже (или успоставе) монопол над тумачењем тога шта је „нормалност”, односно шта је душевно здравље. Професионалци у области индустрије забаве могли су мирне душе да продају „злочин, секс и акцију”, задржавши за себе монопол на одређивање „политички коректног” у медијима¹⁰, итд.

Главни идеолози америчке културне револуције 1960-их налазили су се на универзитетима. У њиховом језгру били су следбеници тзв. критичке теорије друштва (у најширем смислу) – Херберт Маркузе (Herbert Marcuse, 1898–1979), Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer, 1895–1973), Теодор Адорно (Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno, 1903–1969), Карл Корш (Karl Korsch, 1886–1961), Ерих Фром (Erich Fromm, 1900–1980) и Вилхелм Рајх (Wilhelm Reich, 1897–1957). Главни идеолог покрета несумњиво је био Маркузе. Он је развио представу о слободи као чистој неомеђености и необавезности.

Промена у систему вредности, која је водила до друштва коме господаре струке (углавном из више средње класе) најбоље се може видети по револуцији у схватању слободе (и љубави). Стара представа о слободи почивала је управо на идеји љубави према ближњему: према детету, према жени, према мајци. Љубав је средишњи и најважнији појам хришћанства.

„Нову вам заповијест дајем”, вели Исус Христос (*Јеванђеље њо Јовану*, гл. 13, 34–5), „да љубите један другога, као што ја вас љубих, да се и ви љубите међу собом.

10 Тако су жене (макар биле витке и крхке лепотице) у акционим филмовима одједном добиле толику снагу да су се могле равноправно мачевати или песничити и са најјачим мушкарцима; насилни међурасни односи сасвим су нестали, па су сада белци пљачкани и убијани само од белаца, док су црнци нападали само црнце; хомосексуализам је постао неспојив са било каквом социјалном патологијом, па су сви хомосексуалци одједном постали ненасилни, образовани и префињеног укуса итд.

По том ће сви знати да сте моји ученици ако будете имали љубав међу собом”.¹¹

Из те велике љубави према ближњем, онда, произишло је и извесно самообавезивање, тј. делање из љубави и због љубави. Слобода је тако слобода за управо такво делање. То је оно што вели Свети апостол Павле у посланици Галатима (глава 6, ст. 13–14):

Јер сте ви, браћо, на слободу позвани; само не на слободу за угађање тијелу, него да из љубави служите једни другима. Јер се сав закон извршује у једној ријечи: љуби ближњег својег као себе.

Дакле, човек је, према апостоу Павлу, слободан када може слободно волети, тј. бити са вољеним бићем и обасипати га љубављу. Родитељи су најслободнији управо када своју децу могу волети, засути их милошћу, служити их, неговати их, узгајати их. Заљубљени су најслободнији када су са оним кога воле, када вољено биће могу обасути нежношћу, када му могу какогод послужити, када га могу неговати, миловати га... Таква слобода је, често, и тешка, напорна, пуна дужности. Устати у 2.00, по поноћи, када ти детешце заплаче, није лагодно. Неговати болесну супругу, то је често тегобно и обавезујуће. Али, имати дете, имати супругу, бити испуњен

11 А Св. апостол Павле каже: „Ако језике човјечије и анђелске говорим а љубави немам, онда сам као звоно које звони, или прапорац који звечи. И ако имам пророштво и знам све тајне и сва знања, и ако имам сву вјеру да и горе премјештам, а љубави немам, ништа сам. И ако раздам све имање своје, и ако предам тијело своје да се сажеже, а љубави немам, ништа ми не помаже. Љубав дуго трпи, благотворна је; љубав не завиди; љубав се не горди, не надима се. Не чини што не ваља, не тражи своје, не срди се, не мисли о злу. Не радује се неправди, а радује се истини. Све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи. Љубав никад не престаје, а пророштво ако ће и престати, језици ако ће и умукнути, разума ако ће нестати. (...) А сад остаје вјера, нада и љубав, ово троје. Али је љубав највећа међу њима” (*Коринћанима њосланица њрва*, гл. 13, 1 и даље). Зато Св. Сава и вели, у 33. глави свог *Хиландарској шийици* (<https://sn.rs/z6o7i>), да је љубав „глава” свакога добра, тј. да је љубав најважнија, врховна хришћанска вредност.

љубављу према њима, волети их и радовати им се, обухвата и ту страну живота. И једно без другог не иде, нити ће икада ићи.

Уз љубав и слободу, према тој традиционалној представи, иде и пожртвованост, свесно одрицање, па и саможртвовање. То су темељи хришћанске цивилизације, бар каква је постојала до 20. века. Она слави мајку која се жртвује за дете, витеза који се жртвује за своју госпу, радника који се жртвује за породицу, светитеља који се жртвује за веру, и наравно Христа који се жртвовао за све нас преузевши грехе целог људског рода (1 Кор 5, 8; Златоусти, 2004: 95–97).

Насупрот, међутим, тог схватања слободе као „служења из љубави” и пожртвованости као најлепше људске особине, Маркузе је истакао слободу као „независност од служења”, тачније, „независност од другог”, себство, пребивање само од себе и за себе: „Слободно је оно што није зависно ни од кога другог и ни од чега другог, што припада самом себи”, вели он (Маркузе 1977: 76). Тако схваћена слобода заправо је независност од сваке љубави – осим, наравно, љубави према себи. Зато не треба да чуди да је један од Маркузових идола – Нарцис, „аутоеротско” (Маркузе 1977: 81) биће заљубљено само у себе (Маркузе 1981: 75–84). Други јунак је Орфеј, кога Маркузе види не као пожртвованог супруга Еуридике, већ као знамење неограниченог сексуализма.¹² Насупрот дакле класичног Ероса, који је повезан са везаношћу, приврженошћу и „прокреативношћу”, Маркузе истиче „слободни Ерос” (Маркузе 1977: 79), тј. ничим ограничено „задовољење у садашњости” (Маркузе 1977: 64). То је слобода да се ужива у нечијем телу, али да се остане од њега независан, да се не створи никаква обавеза.¹³

12 „Класична традиција повезује Орфеја с увођењем хомосексуалности. Попут Нарциса, и он одбија нормални Ерос, не ради естетског идеала, него ради потпунијег Ероса. Као и Нарцис, он протестује против репресивног поретка прокреативне сполности. Орфички и нарцистички Ерос до краја је негација тога поретка — Велико Одбијање”. (Маркузе 1981: 83)

13 Али, није ли управо љубав најчешћи и најчвршћи ланац којим смо везани друге људе – пре свега за нашу децу, наше родитеље, наше сестре, мужеве, браћу...? И тог се ланца можемо истински ослободити

Но, управо таква представа о слободи као независности од другог веома је годила новом расположењу друштва. То друштво је желело да остане вечно младо, вечито отворено за нове сексуалне везе, и вечито ослобођено досадних обавеза према другима (породици или заједници, свеједно). Такво друштво је са разумевањем примало и Хоркхајмерову тврдњу да чак и саобраћајни знаци угрожавају слободу, пошто спутавају спонтаност и намећу правила (Хоркхајмер 1963: 62). Али, најватреније присталице критичких мислилаца били су ипак млади. Старији делови друштва покушавали су да пруже отпор. Зато је Маркузе оживео идеју друштвене (првенствено интелектуалне) елите која ће повести друштво:

Ако би та друга (елита – А. С) требало да буде страсна интелектуална елита, не може бити да је она мање квалификована и опасна од преовлађујуће. (Маркузе 1978: 186)

Изгледи људског напретка зависе од интелектуалних и моралних квалитета вођа и од њихове спремности и способности да одгајају контролисано становништво и да доведу га до тога да призна могућност, штавише нужност пацификације и хуманизације. (Маркузе 1977: 222)

Тако је Маркузе са типичном лењинистичком надменошћу говорио о не-елити, „контролисаном становништву”. Чеслав Милош овако сведочи о једном сусрету с Маркузеом у Сан Франциску: „Маркузе је стао пред прозор и рекао: ’Цео овај град је настањен животињама’” (Милош 1982: 45). У тим речима био је садржан презир према обичним људима, и жеља да се њима овлада. А најбољи начин за то било је рушење традиционалног културног система. „Ако желимо градити стамбену кућу уместо затвора уистину морамо затвор прво да разоримо, иначе не можемо ни да започнемо са зидањем стамбене зграде”, објашњавао је идеју друштвеног рушења Маркузе (1978: 79). Заузврат,

једино ако са њим одбацимо и оно биће које је на другом крају ланца, ако за њега престанемо истински да маримо.

Маркузе је у књизи *Ерос и цивилизација* нудио као нови друштвени принцип „начело задовољства”. Одбацимо традиционални морал и културу, говорио је (то је тзв. *Велико одбијање*) и моћи ћемо да створимо свет „полиморфне перверзности” у коме ћемо сви моћи бескрајно да уживамо у себи и другима.

Студенти који су потицали из добростојеће средње класе, негована омладина која је желела да цео живот буде продужена младост, „секс и рокенрол”, гутала је ове Маркузеове речи. Свет у коме постоји само уживање, а нема обавеза изгледао је тако привлачан у тренутку када је сваког код куће чекао позив за рат у Вијетнаму.¹⁴ И без обзира што нам данас читав „шездесетосмашки покрет” изгледа патетично,¹⁵ управо ће то поколење, током наредних две или три деценије, доспети до елитних положаја у америчком (и европском) друштву.¹⁶ Оно ће преузети културне, образовне и, нарочито, медијске установе.¹⁷

14 Уосталом, творац чувеног слогана „Водите љубав, а не рат” био је сам Маркузе.

15 „Био је то, према данашњој процени, најглупљи покрет друге половине 20. века у Европи. У време када европска омладина живи најбоље у историји и има најбоље перспективе после студија (што је доказано емпиријски), повела се за групом маторих циника који, по свој прилици, нису ни имали појма да аквизитирају протолењинизам из 1918. године и маоистичко лудило црвених књижица и заједничких казана.” (Брдар 2005: 68)

16 У САД они ће 2005. држати 41 од 50 положаја гувернера федералних држава, 50 од 100 места у Сенату и 275 од 435 седишта у Представничком дому (*Полиџика*, 9. јул 2006, стр. 4).

17 Према истраживању Лихтера и Ротмана (Lichter and Rothman, 1982), већ 1972. године преко 80% медијске елите у САД гласало је на председничким изборима за Џорџа Мекгаверна, иако је Ричард Никсон у општем збиру добио 62% гласова. Сличан однос био је и на изборима 1980, а задржао се и доцније. Тако је на председничким изборима 2004. године управа телевизијске станице CNN морала упозорити запослене да се не радују пред камерама вестима о вођству левичарског кандидата Керија у појединим изборним окрузима. Кери је, иначе, у самом Вашингтону победио Буша са 90:10 (*Полиџика*, 22. април 2007, стр. 4). То само показује какво је опредељење врха државне администрације САД и њихових породица.

Медији, а посебно телевизија, тих година страховито ће повећати моћ и утицај „симболичке елите”: новинара, аналитичара, писаца, музичара, модних стилиста, нутрициониста, дизајнера, глумаца, холивудских предузетника, итд. Главни васпитачи млађих а усмеривачи мишљења старијих, постају електронски медији. У том свету, који се првенствено састоји из забаве, музике, спорта, моде и филма, доминантна црта живота је младост и „морална опуштеност”. Данашњи Модерни свет, хедонистички, материјалистички, идолопоклонички, таблетомански,¹⁸ потрошачки и једнообразан у вредновању и говорењу, као да брзим корацима хита у Маркузеову културну дистопију. Његова класна структура, премда са наглашеним меритократским амбицијама, и даље је, међутим, већински капиталистичка. Али, нови управљачи су већ ту, и стратификациони преврат убрзано се дешава пред нашим очима. Већ током културне револуције, стара, традиционална елита – свештеници, политичари, бизнисмени – није могла, нити умела, да говори оно што је публика научила да чује, једнако на ТВ као и на универзитету: о препуштању задовољствима, о новим, младим телима,¹⁹ о ослобађању од традиционалистичког морала, о неспутаности осећања и инстиката... Стога су, премда су задржали старе поседе као изворе моћи, традиционална елитна занимања морала да признају првенство у вођењу друштва новој, симболичкој елити (о њој на последњем предавању). А ова је своје морално вођство наплатила у уобичајеним стратификационим наградама – новцем и угледом.

У таквом друштвеном окружењу, да се вратимо сада непосредно на Парсонса, није ни чудо да су његове

18 Раширеност употребе дроге у савременој елити, поготово у САД, уопште није мала. Глумица Меган Фокс (Megan Fox), признајући да је пробала све дроге осим кокаина, о раширености коришћења дроге у Холивуду каже: „У клубовима су сви на дрогама. Познате особе не покушавају ни да сакрију ту чињеницу, осим ако неко у њиховој близини нема фотоапарат. Знам отприлике петоро људи који никада нису конзумирали кокаин, и ја сам једна од њих” (*Правда*, 10. август 2007, стр. 24).

19 Како најлакше доћи до свог, новог, младог тела? Или, како доћи до туђе, новог, младог тела?

„супертеоријске поставке” дочекиване као „конзервативно замајавање”. Парсонсова брига да сагледа целину система изгледала је као брига за одржање система, а његов доследни либерализам и демократизам (Мркшић 1990: 61) као повлађивање средњокласном конзервативизму беле, англосаксонске Америке. И Парсонс је искућен, презрен и одбачен. На готово свим америчким универзитетима владала је „атмосфера хистеричних па чак и помодних идеолошких напада на све што је мирисало на функционализам, а пре свега на све што је писао Парсонс” (Звекић 1990: 105). Стари професор је жестоко и беспризивно оптуживан за преступе као што су:

- пренаглашавање постојаности и интегрисаности друштвеног система, а запостављање променљивости и сукоба унутар њега;
- пренаглашавање друштвене повезаности и узајамности, а потцењивање доминације и искоришћавања;
- пренаглашавање теоријског уопштавања, а потцењивање историјске конкретности;
- пренаглашавање система, а потцењивање појединца;
- пренаглашавање значаја вредносног поретка („идеализам”), а потцењивање материјалистичког објашњења;
- пренаглашавање значаја утицаја за слојевитост, а потцењивање материјалног положаја.

Већина тих оптужби биле су заправо нетачне и неправедне. Нарочито је била погрешна оптужба да Парсонсова теорија није динамична и не објашњава промене. Напротив, промена је за Парсонса била главни начин одржавања поретка у савременом друштву (Пешић 1990: 33). „Нема разлике између процеса који служе одржавању система и процеса који доприносе његовој промени”, писао је Парсонс (1988: 21). А основ и показатељ тих промена био је управо еластичан и изменљив вредносни систем. Проблем тзв. закаснелих нација, по Парсонсу, био је у томе што њихов систем вредности није омогућавао стварање институционалног поретка који би створио простор за развој. И то запречење је онда, најчешће, уклањано револуцијом. Али, револуција никада није решење. Решење може бити само стварање динамичког система, поретка у коме систем вредности може

да прогута и свари све врсте промена – па било да долазе изнутра, било из окружења.

Друштвени систем САД, по Парсонској оцени, био је један такав динамички систем. Он је почивао на променама, а те промене су се тицале чак и самог система вредности. Тако је и оно што је Парсонс сматрао суштинским на крају могло да буде промењено, а да систем настави да ради једнако успешно, а можда чак и успешније, него раније. Та промена је, током шездесетих, седамдесетих па и осамдесетих година, у површном академском свету „одувала” Парсонса. Али та промена, културна по својој природи а друштвена по својим многобројним последицама, није се могла објаснити из марксистичког, или било ког другог материјалистичког кључа. Њу је могла да објасни само Парсонсова теорија. Тако је Парсонс „одуван”. Али, се његова теорија пред нама показала јачом и успешнијом него што је икада пре била.

4. (Нео)функционалистички следбеници Парсонса и слојевитост

Врло брзо пошто је Парсонс, 1940. године, објавио свој рад „Аналитички приступ теорији друштвене стратификације”, двојица његових ученика изашла су у јавност са штивом које се данас сматра класичним изразом функционалистичког схватања друштвене слојевитости. Та двојица социолога били су Кингсли Дејвис (Kingsley Davis, 1908–1997), који је докторирао код Парсонса 1936. године,²⁰ и Вилберт Мур (Wilbert Ellis Moore, 1914–1987), који је такође докторирао код Парсонса 1940. године.²¹ Њихов рад се звао „Нека начела

20 Кингсли Дејвис је, током доцнијег научног развоја, израстао у демографа светског гласа; исковао је појмове као што су „демографска експлозија” (population explosion) и „нулти раст становништва” (zero population growth); објавио је више књига на тему становништва и урбанизације (*Human Society*, 1949; *The Population of India and Pakistan*, 1951; *World Urbanization 1950–1970*, 1972; *Cities: Their Origin, Growth and Human Impact*, 1973).

21 И Вилберт Мур је забележио успешну социолошку каријеру; у доцнијем научном развоју бавио се питањима струка (*The Professions:*

стратификације” и изашао је 1945. године у *Америчком социолошком иреџлегу* (*American Sociological Review*, Vol. 5).²²

Циљ рада Дејвиса и Мура био је „да се објасни однос између стратификације и осталих делова друштвеног поретка” (Дејвис и Мур 1990: 345). По њима, слојевитост је нужна у сваком друштву (345). Да би друштвени систем успешно функционисао потребна је ваљана подела друштвених улога. То значи да је неопходно да постоји такав механизам који ће моћи да обезбеди четири ствари:

1. све улоге морају да буду подељене;
2. улоге морају да буду додељене онима који су најсјособнији да их извршавају;
3. систем мора да обезбеди да свако прође кроз одговарајућу обуку за поједине улоге;
4. систем мора да обезбеди да се улоге извршавају савесно (Дејвис и Мур 1990: 346).

Механизам који омогућава све четири ставке јесте управо стратификација. Она то чини преко неједнаких награда и повластица за различите положаје у друштву.

Друштво мора да има како одређене врсте награда које служе као подстицај, тако и систем њихове одговарајуће диференциране расподеле. Награде и њихова расподела као део друштвеног поретка постају основа стратификације. (346)

Стратификација је управо тај механизам који најспособније људе повезује са функционално најважнијим положајима. А основна полуга тог механизма јесте систем давања: материјалних награда, обиља слободног времена и угледа (346–7). Високе плате које иду уз одређена занимања резултат су управо обезбеђења ставке 3. и 4. „Социјална неједнакост је несвесно развијено средство уз помоћ којег се обезбеђује да најважније друштвене функције врше најквалификованији појединци” (347). Наиме, најважнији положаји – попут лекарских или судских – повезани су са дуготрајном обуком. А дуготрајна обука значи губитак дохотка и личне жртве.

Roles and Rules, 1970) и модернизације (*World Modernization: The Limits of Convergence*, 1979). Био је и 56. председник Америчког социолошког друштва.

22 Код нас је преведено у Дејвис и Мур (1990).

То се мора надокнадити одговарајућом наградом. Одатле високе плате и углед појединих занимања.

Међутим, лоша плаћеност не мора по себи да значи да је неко занимање друштвено неважно. „Функционална важност је нужан, али не и довољан разлог високог ранга неког положаја” (348). Сељаци друштву обезбеђују храну, али су увек до сада били ниско рангирани. То је због тога што се тај положај лако попуњавао. „Ако се положај лако попуњава, не мора бити високо награђиван, иако је можда важан” (348).

Важност сваког функционалног положаја мери се на два начина. Први начин је да се утврди „ступањ у којем је тај положај функционално јединствен, будући да нема других положаја који могу да на задовољавајући начин обављају исту функцију”. Тако је лекар важнији од болничарке, јер он може да ради све послове које ради и она, али обратно није случај. Други начин је да се утврди „ступањ до ког други положаји зависе од њега”. Са тог становишта, директор је важнији од писара, пошто усмерава његов рад.

Оно што је важно разумети јесте да се теорија Дејвиса и Мура односи на целину занимања, а не на појединачне случајеве. Као што су они одмах на почетку нагласили, „у овом раду се расправља о систему положаја, а не о појединцима који заузимају положаје” (Дејвис и Мур 1990: 345). То што има неспособних директора, или добро плаћених а неуспешних лекара, не може да послужи као противразлог њиховој поставци о друштвеној слојевитости занимања према функционалном значају. Дејвис и Мур такође истичу да, у односу на техничке вештине, за друштво функционално много већу важност има „интеграција циљева која се одвија на религиозној, политичкој и економској равни” (354). Отуда су свештенички, политички и идеолошки положаји увек добро награђени и угледни, док су технички (специјалистички) положаји често без много престижа и награда.

Величина економске награде је често главни показатељ друштвеног статуса. Али, сам положај не доноси моћ и углед због тога што пружа високи приход. Он пружа високи приход јер је функционално важан и зато што за његово попуњавање недостаје људи (Дејвис и Мур 1990: 353). Узимати високи

приход као узрок моћи и престижа једнако је погрешно као и узимати врућицу као узрок болести. Не високи приход, већ *власништво* основних добара основни је економски извор моћи и престижа (353). Али, како се власништво наслеђује, „тешко је доказати да је положај функционално важан или да помањкања до којих долази нису сасвим случајна” (353). Такво, „чисто власништво” које није плод личне заслуге, већ извор рентијерства без тржишног предузетништва, по Дејвису и Муру, подвргава се оправданој критици. Али, „само то чисто власништво је нефункционално и отворено за напад, док је неки вид активног власништва неопходан, било да је приватно или опште” (354).

Овај спис Дејвиса и Мура оспорио је Мелвин М. Тјумин (Melwin W. Tumin, 1919–1994) у раду „Нека начела стратификације: критичка анализа” (1953).²³ Он је представу Дејвиса и Мура напао у шест тачака.

1. није тачно да је функционални значај неког занимања у сразмери са наградом; рецимо, рад сељака је за друштво важније од рада манекенки; и конкуренција на регрутацијама за манекенке увек је велика, док ретко ко радо изабира занимање сељака; ипак, манекенке су неупоредиво боље плаћене од сељака (Тјумин 1990: 356–7);
2. разлике у плати такође могу бити израз разлика у друштвеној моћи, а не у функционалној важности; рад рудара боље је плаћен од рада сељака, јер су рудари боље организовани, тј. имају јак синдикат; такође, лекари и адвокати, преко својих комора, строго контролишу улазак у професију; тако вештачки смањују понуду код исте тражње, тако да су у стању да несразмерно повећавају награде (Тјумин 1990: 359; 367);
3. било који губитак зараде због школовања надокнађује се у првих десет година рада (Тјумин 1990: 360); сва каснија разлика у повећаној заради

23 „Some principles of stratification: a critical analysis”, *American Sociological Review*, Vol. 18, 1953, No. 4. pp. 387–394; код нас је преведено у Тјумин (1990).

не може оправдати губицима током школовања; осим тога, школовање није само жртва и напор, већ живот по америчким колеџима доноси и много забаве и задовољства; и сами студенти уживају у друштву углед виши него многа друга занимања (Тјумин 1990: 361);

4. стратификација у кастинским и расним системима не само да није функционална, већ и онемогућава вредне и талентоване да заузму важне положаје, само ако су имали ту несрећу да се роде у „погрешној” касти; такође, чак и у отвореним системима, какви су савремени западни, мала је вероватноћа да ће сиромашно дете, ма како надарено било, трпети тридесет година оскудицу како би окончало школовање и након тога убирало плодове свога рада; „у сваком друштву постоји очити немар с обзиром на уочавање талената који су присутни међу становништвом. И што је друштво круће стратификовано, то је мања шанса да ће бити откривен неки нови податак о талентима њихових чланова” (Тјумин 1990: 358).
5. стратификација увек производи фатализам, љубомору, непријатељство и неповерење, а они нису ни функционални, нити интегративни (Тјумин 1990: 366);
6. материјална награда није универзална награда у свим друштвима и цивилизацијама; људи такође могу да раде и због осећаја задовољства неким послом, или ради испуњености дужности (Тјумин 1990: 357–8; 362–3); осим тога, уобичајена награда у савременим друштвима (попут америчког) јесте и „уживање, забава, престиж и углед” (Тјумин 1990: 361).

Иако су ову критику писци марксистичких уџбеника социологије представљали као успешну (Хараламбос и Хелд 1989: 45–7), она је Дејвиса и Мура углавном нападала тамо где су они већ у почетку направили ограду: није реч о рангирању појединаца већ занимања, материјална награда није једина врста мотивације итд. Обнова занимања за функционализам током осамдесетих година 20. века, довела је,

међутим, до озбиљнијег преиспитивања Тјуминове критике Дејвиса и Мура. На њу је најнепосредније одговорио неофункционалиста Питер Саундерс (Peter Saunders) у својој књизи *Друшћивена класа и сџтраификација* (*Social Class and Stratification*, 1990).²⁴

Саундерс је поново истакао да функционалистичка теорија сџтраификације никада није прегала да објасни зашто одређени *йоједџици* заузимају одређене положаје, већ само зашто су неки *йооложаји* боље друштвено награђени од других. Сви положаји у друштву функционално су неоспорно важни, иначе не би постојали. Али, њихова важност није универзална и непроменљива. У рату су другачије вредности друштва него у миру, па се и положаји другачије вреднују. У доба економског успона и обиља друштво другачије гледа, рецимо, на моду (и функцију манекенства), као и на рад сељака. Сасвим је другачије у доба оскудице, када је људима храна примарна, а мода секундарна. Понуђени критеријуми Дејвиса и Мура нису савршени. Али, они објашњавају велики део савремених разлика у награђивању (Saunders 1990: 60–61).

Када је реч о школовању, оно није само губитак дохотка, већ подразумева и *ризик*. У Британији постоји огромна оскудица за дипломираним инжењерима. Али, млади људи не усуђују се да упишу тај факултет, упркос добрим стипендијама и сигурном запошљању. Они се боје да га због његове тежине никада неће успети довршити. Очигледно је преузимање тог ризика нешто што се мора подстаћи каснијим наградама (Saunders 1990: 63–4).

Сџтраификација, објашњава Саундерс, свакако да има позитивну функцију у савременом друштву и зато је нужна за успешна друштва. Али, није свака сџтраификација функционална. Једноставно, у сџтраификацији постоји један

24 Питер Саундерс; предавао је социологију на Сасекс универзитету у Векликој Британији, а затим прешао у Аустралију где је наставио да ради на истраживању друштвених неједнакости; из те области објавио је и више књига (*Social Foundations of a Free Society*, 2001; *Poverty in Australia: Beyond the Rhetoric*; 2002; *A Self-Reliant Australia*, 2003; *Australia's Welfare Habit: And how to kick it*; 2004).

њен функционални део, и тај део мора да постоји у сваком друштву уколико оно жели да буде успешно. Када год се укидала свака стратификација укинула би се и успешност друштва, а то је најбољи доказ о постојању њеног функционалног дела (Saunders 1990: 64–67).

5. Закључак

И у Србији, током комунистичког раздобља, Парсонс и функционалисти били су предмет најжешћих напада. Као што пише Брдар (2009: 12), „током студија, седамдесетих година, бомбардовали су нас радикалним критикама свега теоријског, у текстовима препуним верности Марксу, хуманизму и аутентичности човека, а уз отворен презир и ниподаштавање свих теорија тзв. 'грађанске мисли' (...). Што се Парсонса тиче, слободно се може рећи да спада међу ауторе који су у том кордону 'топлог зеца' прошли понајгоре. Наши аутори су га ударили свим вербалним средствима, које заслужује сваки 'буржоаски конзервативац' (...). Парсонс им је, као и било који други ванмарксистички аутор, био у ствари крив што се на Харварду није залагао за револуцију, онако како су се они залагали за њу на Београдском универзитету почетком седамдесетих година!”

Тако се у *Социолошком лексикону* (Савремена администрација, Београд 1982), у одредници „функционализам”, између осталог каже:

Класични функционализам мења своја историјска обележја али задржава и своје основно конзервативно језгро (...) Класични ф. је духовни хоризонт индустријализма и социјалне машинерије под чијим вођством се она изводи. То је теорија одржавања постојећег индустријског система и моћи али помоћу духовне манипулације и вештачке сагласности (нормативног поретка), а не помоћу насиља. Она показује начин одржавања модерног класног друштва у његовом релативно демократском издању. Ф. заиста није идеологија крајње

агресивног индивидуализма; пред нама је идеологија зрелије грађанске класе, која није наклоњена нападном индивидуализму. Она је израз модерније високо-продуктивне индустријске организације са њеним све већим захтевима за кооперацијом и манипулацијом (стр. 189; 191; писац одреднице је потписан са М. П).

Посебно је тешке оптужбе на рачун Парсонса изнео Војин Милић (1922–1996) у раду „Буржоаски конзервативизам у савременој социолошкој теорији” (1970).²⁵ Ту је Парсонс оптужен да је главни буржоаски идеолог „моралне интеграције” (Милић 1989: 423–430).

Идеологија моралне интеграције изгледа буржоаској политичкој пракси врло прихватљивом у периодима кад нема оштријег сукоба с радничким покретом у земљи (...) Нарочито је повољна околност ако се поред тога могу распирити националистичке страсти и усмеравањем пажње на спољњег непријатеља замагљивати унутрашње друштвене противречности (...) У тим условима буржоазија не мора често и масовније употребљавати сурове принудне мере нити их идеолошки оправдавати, што ствара привид да идеологија моралне интеграције одговара стварним друштвеним односима. (Милић 1989: 430)

Част српској социологији, бар када је Парсонс у питању, спасли су писци овде већ навођеног зборника *Социологија друштвене акције Талкоџа Парсонса* (1990). Анђелка Милић, Весна Пешић, Данило Мркшић, Силвано Болчић и Угљеша Звекић показали су, у својим одличним штивима, српској социолошкој јавности једно другачије лице Парсонса од оног каквог су га дотада представљали марксистички чистунци.

У својој књизи о моћи настојали смо да афирмишемо Парсонсову концепцију моћи као социјалног медијума (Антонић 2021: 127–160), а у овом чланку желели смо да

25 Изворно објављено у часопису *Филозофија*, 1970, бр. 2–3, стр. 5–55 и бр. 4, стр. 83–118; прештампан у Милић, 1989: 407–487. За критику Милићевог догматског марксизма видети Антонић, 2022б.

покажемо смисленост Парсонсове концепције стратификације као делимичног, али увек присутног функционалног израза хијерархије друштвених вредности. Од Парсонса се увек има шта научити, и зато није нимало погрешна Брдарева (2009) лозинка – „Напред к Парсонсу!”

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анђионић, Слободан (2022а). *Досадна социологија: о једној заморној теми каква је класа*. Београд: Универзитет, Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања, 2022. <http://skr.rs/zkrE>
- Анђионић, Слободан (2022б). „Српски социолози о Слободану Јовановићу (до 1990)”. Драган Хамовић и Недељка Бјелановић (ур.). *Књижевност и култура у чишању Слободана Јовановића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022. 77–98. <https://sn.rs/hw7tg>
- Анђионић, Слободан. *Моћ и послушност*. Београд: Српска књижевна задруга, 2021. <https://sn.rs/3vco0>.
- Брдар, Милан. „Теорија друштвеног система као ’ткање’ структурног функционализма” у Парсонс 2009: 5–45.
- Брдар, Милан. *Узалудан њозив: Карл Манхајм и социологија знања као саморефлексија друштвених наука*. Нови Сад: Stylos, 2005.
- Бјукенен, Патрик Ц. *Смрти Зайада: зашто су наша земља и цивилизација урођени збој сјановништва које изумире и инвазије имиранаша*, превела Милена П. Тасић. Београд: Ихтус – Хришћанска књига, 2003.
- Gouldner, Alvin W. *The coming crisis of Western sociology*. London: Heinemann, 1971.
- Дејвис, Кингсли и Вилберт Мур. „Неки принципи стратификације”, прев. Иван Кувачић. Иван Кувачић (ур.). *Функционализам у социологији*. Загреб: Напријед 1990. 345–355.
- Etzioni, Amitai. *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. London: Fontana Press, 1995.
- Звекић, Угљеша. „Парсонсова социологија професија”. Анђелка Милић и др. *Социологија друштвене акције Талкоша Парсонса*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 1990. 105–121.
- Златоусти, Свети Јован. *Празничне беседе*. Београд: Задужбина св. манастира Хиландара, 2004.
- Lichter, Robert and Stanley Rothman. *Media and Business Elites*. New York: Columbia University, 1982.

- Маркузе, Херберт. *Естетска димензија: есеји о умјетности и култури*; избор и предговор Вјекослав Микецин; превели Борис Худолетњак ... et al. Загреб: Школска књига, 1981.
- Маркузе, Херберт. *Култура и друштво*; превод Олга Кострешевих. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1977.
- Маркузе, Херберт. *Крај утјоције. Есеј о ослобођењу*; прев. Бранка Брујић. Загреб: Стварност, 1978.
- Милић, Анђелка. „Социолошка теорија Талкота Парсонса и критичке контроверзе”. Анђелка Милић и др. *Социологија друштвене акције Талкота Парсонса*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 1990. 9–29.
- Милић, Војин. *Прилози историји социологије*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1989.
- Милош, Чеслав. *Земља Уро*, превод са пољског Петар Вујичић. Горњи Милановац: Дечије новине, 1982.
- Мркшић, Данило. „Парсонсова теорија друштвене стратификације”. Анђелка Милић и др. *Социологија друштвене акције Талкота Парсонса*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 1990. 61–85.
- Парсонс, Талкот. *Друштвени систем и други оједи*; прево с енглеског и предговор написао Милан Брдар. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Парсонс, Талкот. *Друштво: еволуцијски и поредбени ирисиј*; прев. Весна Грбин. Загреб: Аугуст Цесарец, 1988.
- Парсонс, Талкот. „Преглед друштвених система”. Талкот Парсонс, Едвард Шилс, Каспар Д. Најцел, Џес Р. Питс. *Теорије о друштву: основи савремене социолошке теорије*, књ. 1. Београд: Вук Караџић, 1969. 34–83.
- Parsons, Talcott (1968): *The structure of social action: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. New York and London: Free Press and Collier-Macmillan.
- Parsons, Talcott. *Essays in Sociological Theory*. New York: The Free Press, 1965. <https://sn.rs/yud4t>.
- Пешић, Весна. „Теорија промене и Парсонсово схватање модерног друштва”. Анђелка Милић и др. *Социологија друштвене акције Талкота Парсонса*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 1990. 31–60.
- Saunders, Peter. *Social Class and Stratification*. London: Routledge, 1990.
- Тјумин, Мелвин М. „Неки принципи стратификације: критичка анализа”, прев. Иван Кувачић. Иван Кувачић (ур.). *Функциона-*

- лизам у социологији*. Загреб: Напријед, 1990. 356–367.
- Хараламбос, Мајкл и Робин Хелд. *Увод у социологију*, прев. Нада Шољан. Загреб: Глобус, 1989.
- Хоркхајмер, Макс. *Помрачење ума*, превео Томислав Ладан. Сарајево: Логос, 1963.

Slobodan Antonić

PARSONS' CONCEPT OF SOCIAL EVALUATION AS THE FUNCTIONAL BASIS OF STRATIFICATION

Summary

For Parsons, the basis of order is not Hobbes's social contract but the pre-contractual values of the community. Therefore, the main struggles in every society are about their respect, interpretation, and application. In order to reconcile these struggles to some extent, the values of the community were partially formalized. The basic form of formalization is the constitution and laws, embodied in some normative authority. In addition, the system of social evaluation finds its expression in rewarding functional action, and this rewarding produces stratification. This completes and stabilizes the system. A change in the value system of a society automatically entails a change in the form of stratification. Of course, the functional element of stratification – related to the preservation and affirmation of social values – does not explain the entire stratification, that is, each individual position in the stratification. But, in every stratification there must also be its functional element, related to values, otherwise society would fall apart.

Keywords: values, culture, normative system, stratification, functionalism

Александар Королија¹
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Докторске студије социологије

Оригинални научни рад
УДК 316.344.32:141.825/.856(540)
DOI 10.7251/LIK2314135K

ГРАМШИ У ИНДИЈИ

У овом раду се истражује операционализација Грамшијевог појма „субалтерних група” у оквиру часописа *Subaltern Studies*. Истраживање је усмерено проблематизацијом схватања историје у доминантној елитистичкој историографији која као главне субјекте историје види државу и елите. Индијска историја која у модерном добу бива стварана под утицајима колонијалне британске власти, отвара нову перспективу која се развијала унутар *Subaltern Studies* и која не поставља као свој предмет ни елите ни радничку класу, већ субалтерне групе. Имајући то у виду, овај рад испитује како је примењен појам хегемоније и како се одвијају процеси политизације и идеологизације субалтерних група. Испитује се положај сељачких класа и њихова аутономија, као и идеологија индијских националистичких покрета и Гандијево успостављање непотпуне хегемоније. Као дистинктивна карактеристика субалтерних група појављује се њихова укорененост у традицију, милитантност и употреба насиља као политичког средства против колонијалне власти.

Кључне речи: субалтерне групе, хегемонија, колонијализам, потлаченост, насиље

1. Увод

Полазећи од Грамшијевог (Antonio Gramsci) схватања субалтерних класа које он дефинише као друштвене групе

1 Мастер социологије, докторант и демонстратор на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду; akorolija19@gmail.com.

које нису јединствене све док се не уједине у Државу, а које треба истраживати преко објективних услова економске производње и односа са доминантном политичком формацијом, у овом раду ћемо истражити проблеме које представљају претежно индијски аутори уједињени у часопису *Subaltern studies*. Суочени са индијском историјом која је створана под империјалном доминацијом Енглеске, ови аутори у Грамшијевом концепту субалтерних класа управо налазе основу за нову интерпретацију историје која индијским класама и политичким формацијама уместо претпостављене пасивности уноси активност субјекта у историји.

Главне теме које ћемо испитати у овом раду су концепт хегемоније који је такође преузет од Грамшија, а у вези са тиме и појам субалтерне свести која се обликује у анти-империјалистичком контексту. У блиској вези с тим је и питање империјалне, односно колонијалне моћи као доминантне идеологије, као и политичке формације у Индији. Након ових тема биће размотрена и улога сељачких класа и идеологије која се међу њима развијала, а која је интересантна јер садржи аутономију како у односу на империјалну идеологију, тако и на одређене индијске националистичке покрете – а која је наравно укорењена у дугу индијску традицију.

Сам концепт „субалтерно” није једноставан за превођење, стога ће се користити у том облику, а не у неком од превода попут „потлачени”². О субалтерном Грамши говори

2 Oxford Reference (<https://sn.rs/kihzp>) предлаже мисао да је Грамши искористио појам „субалтерног” због затворске цензуре. Са овом интерпретацијом се не можемо сложити будући да Грамши ипак користи на другим местима термин сељачке или радничке, као и народне класе. Стога, треба размишљати због чега Грамши узима термин латинског порекла а који у себи садржи „алтерно” које се односи на „другог”. У том контексту се може расправљати о значењу које указује са једне стране на подређену позицију, али и ово квалитативно одређење „свих других/осталих”. Овакво тумачење оставља шири простор за разне групе које се не могу подвести под радничку и сељачку класу, а те групе у зависности од друштвеног простора могу бити разне

у контексту својих белешки о италијанској историји, пре свега са посебним фокусом на *Risorgimento*. Његова намера је да напише историју која би из класне перспективе објаснила савремена друштвена кретања у Италији. Он тврди да је историјско јединство владајућих класа остварено у оквиру Државе и да је њихова историја у основи историја држава и група у оквиру државе. Ово јединство је засновано на органској вези са једне стране државе и са друге политичког и грађанског друштва (Gramsci 1971: 52).

Разлика између владајућих и субалтерних класа је у томе што су прве већ оствариле сопствено јединство у оквиру државе, док субалтерне по самој дефиницији то јединство нису оствариле. Ствар је у томе што јединство могу да остваре тек када постану Држава и због тога је њихова историја испреплетена са историјом државе и група које су са њом у вези (*ibid.*).

У том смислу Грамши сматра да је потребно истраживати историју субалтерних класа како би се открила објективна формација субалтерних група на основу њихове позиције у економској производњи; њихова дифузија и порекло из претходних друштвених група и са тиме у вези менталитет, идеологија и циљеви које чувају кроз дуг временски период; активна или пасивна подршка владајућим групама као и покушаји да наметну сопствени утицај кроз процесе декомпозиције, реновирања и нео-формације; рађање нових доминантних група које намеравају да одрже пристанак и контролу субалтерних група; формације које производе саме субалтерне групе како би наметнуле парцијални и ограничени утицај; нове формације које потврђују аутономију субалтерних група али у оквиру старог поретка; формације које истичу интегралну аутономију (*ibid.*).

мањинске групе или једноставно подређене, инфериорне групе. Време у којем Грамши пише није окарактерисано претераном осетљивошћу за та питања која су се појавила на репертоару тек неколико деценија после његове смрти, па се стога може рећи да је Грамшијев појам остављен за расправу независно од тога шта је он хтео њиме да назначи. Другим речима, важније је шта нам тај појам данас говори него шта је прецизно Грамши са њиме желео.

Неколико ствари би требало нагласити на овоме месту будући да је у претходном пасусу наведена сама методолошка срж коју Грамши поставља за истраживање субалтерних класа. Прва очигледност, коју је можда марксизам дуго времена превиђао или намерно одлучивао да не види, јесте одбијање економистичког објашњења субалтерног. Наиме, иако се субалтерне класе истражују на основу позиције у економској производњи, анализа се не зауставља на том месту. Штавише, може се приметити да је то тек једна тачка и једина тачка која је уско повезана са економијом.

Приступ субалтерном стога не можемо прихватити као искључиво истраживање положаја радничке класе, нити се може прихватити да је термин субалтерног скован како би се избегло оштро око затворског цензора. Додуше, са одређеном дозом сигурности можемо рећи да за Грамшија субалтерно поред пролетаријата чини и сељачка класа, међутим тешко је у термину „друштвених група” које он наводи пронаћи и још неке друштвене групе или регионалне разлике итд. Прецизније говорећи, код Грамшија је тешко рећи да у оквиру субалтерног може да се нађе питање рода или племенске заједнице која у Италији не постоји али у Индији постоји, или друге маргинализоване и мањинске групе. Ипак, то што Грамши лично не налази у свом појму места за наведене садржаје, то не значи да појам није отворен за прихватање таквог садржаја. Односно то не значи да појам субалтерног не може довести до нових сазнања у вези поменутих друштвених група, о чему нам сведочи управо рад аутора *Subaltern studies*.

На овоме месту ћемо избећи тврдњу како тада савремена историографија није обрађала пажњу на проблеме које Грамши наглашава, али се тврдња у овим редовима пре свега односи на италијанску историографију. Ако оставимо по страни важност ове тезе за европску историографију, већ на први поглед је јасно колико ова италијанска ситуација налази свој пандан у Индији. Уколико европска земља своју историју заснива на историји државе и историји великих личности и великих догађаја, колико се може очекивати да колонизована Индија може у својој историографији бити

заинтересована за историју сопствених субалтерних класа? Очигледно не превише, ако и уопште. И у томе се налази кључни допринос и важност аутора који су били окупљени око часописа *Subaltern studies*. Тек у другој половини XX века, тачније 1980-их година индијски друштвени научници из области хуманистике почињу да истражују историју субалтерних класа Индије за време колонијалне Британске власти у такозваном Британском Раџу³, а свој ослонац налазе управо код Грамшија.

2. Кратак историјски осврт на британско освајање Индије

Након колонијалне експанзије која почиње у XVI веку, Енглеска почиње да шири своје територије које у једном тренутку обухватају простор пет континената, а Велика Британија добија епитет царства у којем Сунце никада не залази.

Процес колонизације Индије отпочиње економским путем 1600. године када Источноиндијска компанија добија право да тргује у тадашњем царству династије Могул (Moghul). Осим Енглеза, приступ добијају и Французи, те Могул практично препушта власт над индијском обалом европским трговцима док своју владавину задржава на континенталним деловима. У том контексту почиње борба Енглеза и Француза за власт над индијском обалом, то јест трговином, у којој се обе стране ослањају на савезе са индијским владарима, док саме битке у највећој мери бију индијски регрути. У годинама између 1746. и 1761. Енглези односе победу у кључним биткама, а Источноиндијска компанија постаје доминантна европска економска и војна снага у Индији. Тиме се не успоставља само хегемонија у поретку европских снага, већ Енглези цару Мугала представљају понуду да преузму пуну контролу над Бенгалом укључујући приходе настале на тој територији, а заузврат ће

3 Раџ у дословном преводу значи управа или власт. Као контра-тенденција Британском Раџу поставља се свараџ (svaraj) што значи самоуправа.

плаћати одређену годишњу ренту цару. Царевим пристанком на понуђене услове, Источноиндијска компанија практично долази на корак од државе у држави, а своје упориште у Бенгалу деценијама касније користи за ширење на Бурму, Цејлон и Малезију. Ова компанија постаје толико моћна да држава одлучује да је стави под сопствену контролу 1773. године (Flathuin 2007: 25–6).

Не сасвим неочекивано, након стављања под државну контролу Источноиндијска компанија постаје још агресивнија, те се у XIX веку шири на сваку територију која би остала без законитог наследника из династичке лозе. Такође, преузимају и територије за које се сматра да су под „лошом управом”. Лицемерје ове политике се добро огледа у томе што су територије под управом Источноиндијске компаније често биле под онима што се данас назива хуманитарном катастрофом, пре свега због глади и епидемија. Тако лоше стање је довело до „Индијске побуне” или можемо рећи до Индијског устанка 1857–1858. који Британци успевају да угуше, али уједно одлучују да је дошло време да Источноиндијску компанију замени директна владавина Британског царства (*ibid.* 26).

За Британску владавину у Индији (не)очекивано разумевање и подршку има Маркс (Karl Marx). Интересантно је да конјунктуру Индије пореди управо са Италијом: „Хиндустан је Италија азијских размера, са Хималајима место Алпа и Бенгалском Долином место Ломбардије, са Деканом место Апенина и острвом Цејлоном место Сицилије. Иста богата разноликост плодова земље, иста рашчлањеност у политичком устројству” (Marks 1949: 319). О политичкој рашчлањености Маркс говори осврћући се на то да кроз дугу историју територије – коју данас разумемо као територију Индије, Пакистана и Бангладеша – никада није била уједињена, већ расцепкана на многа краљевства, све до поменуте династије Могул која је успела у највећој мери и најдужем периоду да оствари владавину на скоро читавој територији. У том смислу је Индија слична италијанским градовима-државама, с тим што је наравно неупоредива по броју становника и величини територије као и сложенијом религијском

и етничком поделом. Но, упоредива је по природним богатствима и географским положајем који су обе земље учиниле трговинским центрима.

Главне разлике ових простора се налазе у друштвеној структури и утицају империјализма. Маркс примећује да оно што се назива азијским начином производње карактеришу три гране управе: финансије у смислу пљачкања сопственог народа, рат у смислу пљачкања других народа и јавни радови. Британска владавина је преузела прве две гране, али не и трећу. Без централне управе јавних радова пољопривреда је почела да опада, као и производња памука која је индустријском производњом у самој Британији постала толико развијена да је некада главни извозник памука и хаљина индијских ткача постао увозник преденог памука из Британије. Ово је допринело томе да се између 1818. и 1836. становништво Даке које је познато по производњи тканине смањило са 150 000 на 20 000 становника (*ibid.* 322–3).

Британска владавина је такође уништила систем сеоских општина чије су карактеристике били независност и економска аутархија. Пољопривреда и занатство су главне привредне области којим се бавило сеоско становништво. Маркс тврди да је њих разорило слободно тржиште. Међутим, то он не сматра негативним учинком, већ првом и једином социјалном револуцијом у Индији. Губитак старих патријархалних односа и традиције је за Маркса позитивна цивилизацијска тековина, будући да су то заједнице које су биле испуњене ропством и поделом на касте које су од човека стварале пасивног слугу спољних прилика, уместо активног господара (*ibid.* 324–5).

У овим редовима се веома лако може уочити дух епохе просветитељства и рационализма што представља пут према евроцентризму. Упркос свим несрећама које је донела британска владавина, Маркс проналази у њима зрно наде. То зрно наде је засновано на честим колебањима према телеолошком схватању историје и универсализму западне филозофије. Будући да је Индија традиционално друштво које се готово уопште није мењало – изражено у термину да је Индија вечно друштво без историје – било је неопходно да

спољна сила интервенише у њихове националне односе и спроведе социјалну револуцију која ће донети модернизацијске елементе.

Маркс о томе говори на врло експлицитан начин: „Питање је, може ли човечанство извршити своју мисију без корените револуције социјалног стања Азије? Ако не може, онда је Енглеска, ма какав био њен злочин, била несвесно оруђе историје у спровођењу ове револуције” (ibid. 325). Према томе, макар и као несвесно оруђе историје, Енглеска „лукавством ума” чини услугу Индији. У том периоду идеја империјализма још увек није довољно развијена, као ни идеја анти-колонијализма. Тек касније ће Роза Луксембург, Хобсон и Лењин⁴ говорити о вези између капиталистичког развоја и империјализма која не оставља простор за овакве апологије колонијалног поробљавања. Треба додуше разумети да Марксова апологија није заснована на империјалном интересу, већ на теоријском становишту које историју посматра

4 Лењин се у свом делу о империјализму позива на Хобсона док изоставља Розу Луксембург од које заправо и преузима разумевање империјализма као последње фазе капитализма: „Данашњи империјализам није, као у Бауеровој шеми, први увод за експанзије: он је период свеопште пооштрене светске конкуренције капиталистичких држава о последње остатке некапиталистичке средине на земљи. Економска и политичка катастрофа је у тој завршној фази исто толико животни елемент, нормални облик постојања капитала, као што је у своје време 'првобитна акумулација' била у његовој фази постања. Као што откриће Америке и поморског пута за Индију није било само прометејски подвиг људског духа и културе, како се то показује у либералној легенди, него нераздвојно од тога и серија иродских масовних убистава примитивних народа новог света и грандиозне трговине робљем са народима Африке и Азије, тако је и у империјалистичкој завршној фази привредна експанзија капитализма нераздвојна од низа колонијалних освајања и светских ратова које преживљујемо. Карактеристика империјализма као последње конкурентске борбе за светску власт капитализма није само нарочита енергија и свестраност експанзије, него – а то је специфично знамење да круг развитка почиње да се затвара – и да се одлучујућа борба за експанзију из области које чине његове објекте пребацује у земље његовог порекла. Тиме империјализам враћа катастрофу као облик живота са периферије капиталистичког развитка на његову полазну тачку” (Luksemburg, 1955: 464).

као процес са одређеним циљем и нужним фазама кроз које се мора проћи⁵.

Било како било, јасно је зашто је индијским теоретичарима на већој услузи био Грамши од Маркса, иако би било преоштро оцитирати његову критику као анти-индијску, попут одређених критика које његовом раду пришивају етикету анти-словенства. Индијци и Словени се нису нашли на путу Марксовог шовинизма, већ на путу његове концепције историјског кретања.

3. Субалтерно и хегемонија

На самом почетку смо нагостили шта субалтерно значи за Грамшија, сада треба видети шта оно значи за ауторе окупљене око часописа *Subaltern Studies*.

У уводном делу првог чланка првог броја овог часописа дугогодишњи главни уредник и водећа личност, Ранаџит Гуха (Ranajit Guha), дефинише улогу коју часопис треба да обави. Његова тврдња је врло прецизна, историографија индијског национализма је дуго времена доминирана од стране елитизма који је заснован на колонијалном елитизму и буржоаско-националистичком елитизму. Одлика те доминације јесте да се као главни протагонисти индијске историје појављују британски аутори и британске институције. Управо због тога се главне заслуге развоја националне свести међу Индијцима приписују британској колонијалној управи, администрацији, политикама, институцијама и култури, односно индијској елити, институцијама, њиховим активностима и идејама (Guha 1982: 1–2).

Дакле, Гуха упућује критику обема струјама које индијску историју доживљавају на начин који искључује било какав допринос индијског народа. Прва критика је против

5 У позном Марковом раду се налази разумевање за руске сељачке општине које могу представљати услов за развој комунизма, те није немогуће да би и став о индијским сеоским општинама ревидирао, с тиме што треба имати у виду да су касте ипак неспојиве са развојем материјалних (уједно идеолошких) односа једнакости, а које нису постојале у Русији.

тезе коју смо могли да видимо код Маркса, односно да ће британска колонијална власт донети са собом модернизацијска и цивилизацијска достигнућа, укључујући у то и идеју национализма која се није развила на простору Индије. Друга критика се односи на оне који се могу сматрати терминологијом Фанона (Frantz Fanon) колонијама, односно деловима индијске нације које су стале на страну колонијалне власти и узеле у њој учешћа. То учешће је део индијске историографије представљало такође као цивилизацијско достигнуће које је допринело развоју националне свести, а које је даље одвело Индијце према слободи и независности.

Према томе, суштинска теза коју Гуха представља јесте да обе струје индијске историографије не успевају да објасне шта индијски национализам значи за њих саме, то јест за Индијце. То не успевају да постигну пре свега зато што не постоји интерпретација доприноса који је постигао сам народ, независно од елита. Тиме индијска историографија испушта из вида масовну артикулацију национализма, сводећи је или на питање закона и поретка или на харизматичне личности (*ibid.* 3). Учешће стотина хиљада људи, некада и милиона, објашњава се као успех елита да својом иницијативом утичу на народ. Такав приступ је последица занемаривања политике народа за коју Гуха сматра да је све време постојала паралелно са колонијалном управом и доминантним групама староседелачког друштва. То је политика субалтерних класа и група које су конституисале масовно радно становништво и средњи слој у градовима (*ibid.* 4).

На том месту се отвара занимљиво питање. Уколико је реч о аутономној групи која постоји паралелно како са колонијалном влашћу тако и са доминантним групама старог друштвеног поретка, какав је онда карактер субалтерних група? На чему се заснива, како се развијао кроз историју? Гуха нам ту даје недвосмислен одговор. Субалтерне класе и групе су традиционалне, али само у том смислу што је њихове корене могуће пронаћи у претколонијалном периоду. Оне нису архаичне, већ за разлику од елите нису уништене колонијалном влашћу и развијале су се прилагођавањем постојећим условима Раца, уједно стварајући

нове правце и по облику и по садржају (*ibid.*).

Управо под стварањем нових праваца субалтерне политике Гуха подразумева аспект који историографија превиђа, а то је мобилизација. Елитистичка историографија мобилизацију не може разумети никако друкчије осим вертикално, док је она у субалтерној политици постигнута хоризонтално. Мобилизација се није заснивала ни на британским парламентарним институцијама нити на полу-феудалним претколонијалним политичким институцијама. Она се пре свега заснивала на традиционалним организацијама сродства, територијалности или класним удружењима. Одликовала се и вишим степеном насиља од елитистичке мобилизације, што је вероватно последица одсуства елитистичке контроле и већег значаја спонтанитета (*ibid.* 4–5).

Међутим, мобилизациони аспект, иако важан, није толико важан за тему овог рада колико је важна идеологија. А управо на идеолошком пољу долази до, можда и кључне, разлике између елитистичке и субалтерне политике. Будући да су субалтерне класе и групе заправо мноштво група и класа, потпуно је очекивано да се те друштвене разлике морају осликавати и у идеологији. Међутим, Гуха поставља тезу да су све те разлике уједињене под непроменљивом карактеристиком која се појављује у свим периодима и свим догађајима, а то је појам отпора према доминацији елите. Он тврди да је оно засновано управо на субалтерности која им је свима заједничка (*ibid.* 5).

Ову заједничку карактеристику субалтерности треба, између осталог, посматрати и кроз експлоатацију. Експлоатација се не односи само на раднике и сељаци, што је потпуно очигледно у сваком колонијалном друштву (и ни изблиза тако очигледно у централним капиталистичким земљама), већ се односи и на интелектуални рад, индустријску градску сиротињу и ниже слојеве ситне буржоазије. Ово искуство експлоатације је карактеристика која субалтерне класе одваја од елитистичке политике. На томе се заснива немогућност да индијска буржоазија говори у име нације, јер постоје многи делови живота и свести народа који се никако не могу интегрисати у хегемонију буржоазије.

Те разлике чине структурну дихотомију индијског друштва, која не раздваја у потпуности два пола једног друштва, али поставља границе које се повремено прелазе и мешају, без могућности трајног уједињења (ibid. 5–6). Проблем који је имала буржоазија у постизању хегемоније је важио и за радничку класу за коју Гуха тврди да није имала развијену класну свест као класа за себе, нити је склапала чврсте савезе са сељаштвом, што је последично водило ка немогућности да преузму вођство и изврше задатак који буржоазија није могла (ibid. 6).

Опширније о хегемонији Гуха говори у својој књизи *Доминација без хегемоније* која настаје на основу есеја и проблема који су развијани у *Subaltern Studies*. За анализу колонијалне власти он на основу Грамшијеве теорије хегемоније представља модел који је садржан у самом наслову, дакле доминацију без хегемоније. Како би свој модел представио, он га разлаже на појединачне елементе: доминацију (Д), субординацију (С), присилу (П), убеђивање (У), колаборацију (К) и отпор (О). Д и С имплицирају једно друго, као П и У, односно К и О. Дакле, модел је заснован на дихотомијама (Guha 1998: 21–2). Овај модел представља варијацију Грамшијевог с обзиром да су код Грамшија у основи хегемоније доминација и пристанак, док Гуха свој модел прилагођава колонијалним условима у којима је важно размотрити и улогу колаборације.

Сасвим је логична теза да је у Индији за време колонијалне власти доминација вршена без хегемоније. Након што је освојена територија Индије која је имала „поделу власти” са царом Мугала, говорило се да Индија познаје искључиво власт мача. Међутим, институцију мача су временом ипак морале да испрате и остале институције, идеологије и развој државног апарата. Међу њима се издвајају британска политика и буржоаска култура уопште, једна од највећих стајаћих војски на свету, казнени систем и високо развијене полицијске снаге. Важну улогу је имала и бирократија која је често у име реда забрањивала слободу говора и кретања, цензурисала медије, забрањивала право на окупљање (ibid. 25–6).

Саркар (Sumit Sarkar) истиче да је Гухино одређење субалтерног у првом броју часописа довело до неспоразума који је заснован на крутој интерпретацији субалтерног кроз марксистичку класну анализу која раздваја друштво на два пола. Он признаје да овај појам са собом носи проблеме попут својих еквивалената „народно”, „маса”, „ниже класе”, али такође указује да садржи предност у наглашавању фундаменталних односа моћи, доминације и подређености (Sarkar 1984: 273).

У сопственом истраживању у Бенгалу почетком XX века Саркар појам субалтерног операционализује кроз поделу на три друштвене групе: 1) племенски и из нижих каста пољопривредни радници и закупци земље (share-stopper⁶), 2) сељаци који поседују земљу са статусом посредничких каста у Бенгалу као и њима одговарајући муслимански парњаци, 3) радници на плантажама, у рудницима и индустрији (ibid.). Саркар напомиње да ове групе стоје у повременим међусобним сукобима, као и да унутар себе садрже додатне поделе – суб-дивизије. Међутим, кључна карактеристика која их уједињује под субалтерно јесте политичка аутономија и посебан колективни менталитет (екстрем који се огледа у прелазу од тоталне пасивности до херојског револта) који се разликује од елитних политичара и образованих група из виших каста.

Разумевање субалтерног проширује Гајатри Спивак (Gayatri Spivak) у популарном есеју *Може ли субалтерно ѿоворити* у којем се истиче и родна проблематика. Родна позиција у традиционалној индијској култури доприноси дуплој субалтерности жена Индије које су са једне стране у подређеном положају према колонијалној власти, а са друге стране и према маскулиној традиционалној хиндуистичкој култури. Пример који се наводи су Сати жене које према хиндуистичкој традицији након што остају удовице врше ритуал самоспаљивања чиме показују своју лојалност и доминацију мушкарца (Spivak 1988: 300).

6 Реч је о закупцима земље, сеоским радницима, који би у замену за део земље морали земљовласнику да предају одређени део жита или пољопривредног добра које обрађују, у овом случају вероватно доминантно пиринча.

Модерној, просвећеној власти се Сати ритуал није допадао што је довело до ситуације да бели мушкарац треба да заштити браон жену од браон мушкараца. А са друге стране та заштита пренебрегава чињеницу да жена жели да умре, дакле да ова „заштита” укида жудњу жене, будући да се одузима легитимност саме жеље (ibid.). У тој позицији долази до противречности просветитељства и модерног са једне и традиционалног хиндуизма са друге стране, где обе позиције заправо потврђују субалтерност жене. У томе се огледа готово безизлазна и страшна субалтерност индијске жене на коју указује Спивак. Као и преиспитивање могућности да се уопште субалтерно може изразити – субалтерно није субјект.

Након одређења субалтерног вратимо се елементу колаборације. Гуха говори о колаборационистичком национализму у којем је своје учешће имао и Ганди (Mahatma Gandhi). Ганди је понудио услуге Британском царству у рату у Јужној Африци 1899.⁷ по поводу помагања индијској заједници у Јужној Африци. У својим говорима је Ганди то објашњавао као служење суверену кроз учење коришћења оружја на бојном пољу, кроз показивање лојалности и спремности да се изврши дужност коју већ чине други субјекти Британског царства, али и као акт патриотизма. Према томе, лојализам и схватање обавеза као субјекта царства су изрази колаборационизма (ibid. 44–6).

Додуше, питање је колико је колаборационизам специфичност колонијалне власти, будући да се он може приметити и у другим „неколонијалним областима”. Односно,

7 Овде се мисли на Други бурски рат, уједно по броју британских јединица највећи рат до Првог св. рата. Овим јединицама се придружило 300 слободних Индијаца и 800 договорених робова (*indentured labourers*). Након што је ропство укинато ово је легална форма која је заменила ропство и наметнула радницима рад без плате који је, за разлику од ропства, био дефинисан уговором на одређено време после којег је радник могао да добије неку количину одштете или по условима уговора да се сам откупи. Како Ганди наводи у својој *Аутобиографији*, његово срце је било на страни Бура, међутим, пошто се осећао грађанином Британског царства, имао је дужност да учествује у рату на британској страни. Истина, јединица која је послата била је амбулантна те је задржала ореол хуманости (<https://www.mkgandhi.org/autobio/chap64.htm>).

где год постоји доминација, постоји и колаборација, према томе може се поставити питање колико колаборација за свог пара има отпор, а колико у ствари саму доминацију. Но то не умањује улогу о којој говори Гуха у контексту колонијалне власти.

Будући да Гуха као пар колаборацији види отпор, сада би требало нешто више рећи о отпору. Отпор настаје у многим активностима које нису биле познате у претколонијалном периоду. У те активности се могу сврстати скупштине, маршеви, штрајкови и слична масовна окупљања која су организована под вођством које је изабрано парламентарним или квази-парламентарним процедурама (ibid. 55–6). У вези са отпором, интересантна тема је милитантност маса.

4. О милитантности маса

Треба имати у виду да се о милитантности маса говори у периоду када је утицајан гандизам, те да се насилност и милитантност маса треба тумачити као аспект аутономности субалтерних група у односу на елитистичке организације и утицајне личности попут Гандија. У раду се позивамо на анализу коју је написао Саркар (Сумит Саркар) а односи се на Бенгал између 1905. и 1922 и два покрета – Свадеши (Swadeshi) и Не-кооперација (Non-Co-operation).

Најпре, када Саркар говори о субалтерним групама, он не говори на апстрактно-теоријском нивоу, на нивоу на којем смо до сада били у овом раду покушавајући да захватимо дефиницију субалтерних група. Саркар даје конкретну анализу конкретне ситуације и у складу са тиме он конкретизује шта у његовом раду представљају субалтерне групе. Он субалтерно види у три друштвене групе које смо раније поменули. Међутим, он истиче да у одређењу субалтерних група њих није могуће посматрати искључиво хоризонтално. Неке групе су надређене другим, чак и кроз однос експлоатације. Пример за то су јотедари (*jotedars*) – богати сељаци који имају велику количину земље у свом поседу и коју, наравно, не могу сами обрађивати, те за те послове унајмљују поменућу субалтерну групу пољопривредних радника. Разлог

због којег се обе групе налазе у оквиру субалтерних почива у томе што постоји дистинкција између њих и елитних политичара у Бенгалу који долазе искључиво из виших каста, те постоји и аутономија у односу на њих (Sarkar 1984: 283).

Свадешни покрет је упркос говорима о потреби масовног освешћивања у почетку био у границама виших хиндуистичких каста попут студената, новинара, учитеља, доктора и адвоката, а који су често били повезани са интересима земљишних рентијера, те се покрет највише развијао управо у местима у којима је била већа концентрација напоменутих група. Вероватно је ова веза са рентијерима довела до тога да мало сељака буде у овом покрету, будући да су сељаци тражили да земља буде њихова. Штрајкови и синдикати су пре свега попуњавани из редова белих оковратника, запослених у штампаријама и железничких радника. Плантаже и рудници никада нису били део овог покрета (ibid. 279).

Међутим, Свадешни покрет улази у савез са Праца (*Praja*) покретом 1914. чиме се снаге виших каста уједињују са сељачким снагама пре свега муслимански оријентисаним⁸. Сељаци су мобилисани пре свега из источног Бенгала који је претежно муслимански што се тиче сељака, а хиндуистички што се тиче земљовласника. Њихови захтеви су стога били усмерени пре свега на ренту коју су наплаћивале више касте. Али оно што је важно јесте да су то крајеви у којима постоји значајно присуство Британаца, па 1913. године почиње заговарање цихада против Британаца. Прве веће побуне су почеле 1917. године и биле су усмерене против бизнисмена и Британаца у Калкути, док 1919. избија Ровлатски (*Rowlatt*) устанак који је добрим делом заснован на анти-империјалистичком сентименту, као и на скоку цена пиринча. Након ове побуне, покретом доминира Ганди и отпочиње бојкот који ће потрајати до 1922. (ibid. 284–7).

Отпочињање бојкота доводи до настанка Не-кооперационог покрета чији већи део постаје муслимански Калифатски

8 Ова подела је заправо заснована на подели Бенгала коју су извршили Британци управо на тај начин како би раздвојили муслиманско од хиндуистичког становништва, логиком завади па владај која је имала своје успехе, али и своје неуспехе.

(*Khilafat*) покрет што доводи до уједињења хиндуистичких и муслиманских снага против заједничког непријатеља. Ова струја постаје изузетно проблематична за британске власти које документују своју забринутост извештајима о пљачкама хата⁹, масовним радничким побунама, бекствима из затвора, неплаћањем пореза и, што је најважније, потпуним непризнавањем британске власти уз веру да је Гандијев раџ иза угла (*ibid.* 291).

Гувернер Бенгала 1920. поставља на прво место разлога за забринутост радничке побуне (1920. је забележено 150 штрајкова у којима је било укључено 265 000 радника, а следеће године 91 штрајк са 160 000 радника), затим калифатску агитацију која се ширила кроз велике бројеве текстилних радника, док је тек на трећем месту опасност звана Ганди. Он у телеграму који шаље секретару државе наводи да су разлози за побуну раст цена, општи мањак радне снаге, епидемија грипа, као и огромни профити које остварују капиталисти, пре свега власници млинова, али и вести о побунама у свету које се шире индијским становништвом (*ibid.* 292). Међутим, када се бојкот завршио 1922. са њиме је завршена и коалиција са муслиманским покретом, који даље наставља сам водећи поједине насилне акције.

Степен насилности маса у Бенгалу у поменутом периоду је у великој мери зависио од Гандијевог утицаја који се противио насилним акцијама. Такође, зависио је од класне и верске условљености муслиманског дела становништва, односно радничке и сељачке класе која је радикално водила класну борбу против виших каста и британске власти. Чини се да се онда може говорити о већој радикалности субалтерних група, односно да је питање насиља оно што је представљало демаркациону линију између елитистичке и субалтерне политике. Такође, чини се да је Ганди представљао личност која је спречавала шире друштвене сукобе и насилни преврат у Индији.

9 Хаг (Haat) је периодична сеоска пијаца.

5. Ганди и хегемонија

До сада је Ганди помињан у неколико различитих контекста. Сада ће бити више речи о улози Гандија у вези са стварањем хегемоније. Чатерџи (Partha Chatterjee) представља тезу према којој је Ганди имао противречну улогу, са једне стране залагањем за елитистичку и националистичку политику, а са друге стране уједно отварајући простор за народне класе и њихово прилагођавање еволуирајућим облицима нове индијске државе (Chatterjee 1984: 156).

Један од важнијих политичких текстова Ганди објављује 1909. под називом „Хинду самоуправа” (*Hindu Swaraj*) и која је по оценама различитих интерпретатора у својој основи негација прогреса и европске науке, као и оштра осуда модерне цивилизације. Међутим, његова критика није задржана искључиво на западној цивилизацији, он такође поставља питање како је могуће да је Британија покорила Индију. И ту налази одговор да нису Британци освојили Индију, већ су им је Индијци дали.

Источноиндијска компанија није имала намеру да ствара своје краљевство у Индији, већ су индијски принчеви који су се борили између себе тражили помоћ официра те компаније, а у међувремену и постали занесени сјајем њиховог злата и сребра. Према томе, Ганди је сматрао да Британци нису својом снагом освојили Индију, већ моралним посрнућем самих Индијаца. Они су сами пали у поданички однос према модерној цивилизацији са којом су се сусрели и док год придају вредност њеним илузијама остаће њени поданици (ibid. 157).

Истовремено Ганди истиче да нису у поданичком односу искључиво Индијци, већ је модерна цивилизација такође направила поданике унутар себе саме. Поданици су заправо потрошачи. Нова организација друштва и технолошке могућности су омогућиле да продуктивност људског рада буде неколико пута увећана што је створило веће богатство и просперитет за свакога, а то је испратио и пораст здравља, слободног времена, комфора и среће. Ову светлу страну модерне цивилизације прати мрачна страна која од

човека прави заробљеника луксуза и самоугођаја што директно води у зло конкуренције која отвара врата за сиромаштво, болести, ратове и патњу (ibid. 158).

Ганди у прекомерној индустријализацији види основу експлоатације. Противи се Нехруу који је у то време сматрао да су национализација и подруштвљавање индустрије пут који води у слободу за све. Супротно томе, Ганди је мислио да док год постоје индустрија и размена, постојаће и неједнакости. Неједнакости размене између метрополе и колоније у овом случају ће заменити неједнакост размене између градова и села. Због тога се противио индустријализацији села, залажући се да села буду самоодржива и да имају сопствену мануфактуру која ће производити за њихове потребе. Штавише, тврдио је да механизација у случају Индије где постоји велика маса сељака може донети стравичне последице на незапосленост и осиромашење сељака, те је мислио да се не сме брзо уводити механизација на села. Тамо где је уведена парна машина, показало се да је прати скок незапослености међу сељацима. Он закључује да је једина могућност за индијска села кућна производња памучне тканине (*khadi*) (ibid. 160–2).

Ганди се у критици западне цивилизације није задржао искључиво на економији, дакле његова критика не може бити редукована на економистичку критику. Он је заузео веома критичан став и према политичким институцијама. Тако парламент „политички некоректно” назива стерилном женом и проститутком. Ако оставимо по страни сексистичке вулгарности, суштина његове критике се односи на то да парламенти, иако формално представљају народни суверенитет, нису у могућности да доносе законе према сопственом нахођењу већ зависе од притисака споља. Док се други део метафоре односи на посланике који стално мењају сопствене газде окрећући се ономе ко је у том тренутку снажнији. Ништа боље мишљење нема ни о гласачима за које сматра да су новине њихова Библија. На основу новина стално мењају своје ставове и прате моћне говорнике (ibid. 163). У том смислу, Ганди као да не види битан потенцијал субалтерних класа на Западу, већ их посматра као пасивне масе

исто онако како Западни интелектуалци посматрају индијски народ.

Имајући у виду ову економску и политичку критику – која узгред буди речено није ни у ком случају нова нити на било који начин оригинална – на критику западног друштва се надовезује алтернативни модел друштва. У потпуности се одбацује неопходност представничких институција, уз истицање важности самоконтроле, односно самоуправе. Она се постиже у такозваној просвећеној анархији где је сваки човек самом себи владар, а своје понашање усмерава тако да не оштети благостање другог. Ова идеална држава се зове рамараја (*ramarajya*) и она је патријархат у којем владар искључиво бива одан према истини и колективној вољи. Економска производња је подељена на четвороделну схему специјализације и размене добара и услуга која искључује конкуренцију и разлике између различитих типова рада (*ibid.* 164–5).

Оваква замисао државе подсећа на Платонову државу, уз битну разлику у вези поделе рада на којој Платон инсистира, а Ганди покушава у потпуности да укине или макар ублажи. У сваком случају, ова утопијска држава такође не делује оригинално, а још мање реално у околностима колонијалне зависности, као и дубоког продора капиталистичког начина производње. Она уједно покушава точак историје да помери уназад и у просторе који још нису откривени, односно не тражи утопију у претколонијалном индијском друштву, већ у будућности.

Ако се померимо од апстрактне политичке утопије према конкретной политичкој пракси, можемо приметити да је Гандијев покрет заснован на активности маса. Ова активност маса је у својој најпознатијој форми ушла у светску историју кроз ненасилни отпор. У периоду када Октобарска револуција представља насилно преузимање власти, у Индији се заступа идеја бојкота и ненасилног отпора неправди колонијалног режима. Проблем је што ненасилан отпор није израз индијског друштва, већ израз идеологије Гандијевог покрета. Стога покрет мора да оствари своју хегемонију пре свега вођством над сељачким масама са којима имају

проблем, сматрајући их игнорантним и насилним. Стога Гандијева хегемонија бива стварана на основи послушности правном систему који је заснован на колонијалној управи (*ibid.* 183–5). У томе се огледају противречности Гандијевог хегемоније, а сада се можемо подсетити како Ганди шаље индијске трупе у помоћ Британцима који ратују у Африци, што је друга противречност која овог пута поред послушности према колонијалној власти такође противречи и ненасилном принципу.

На страну противречности хегемоније, важно је истаћи да у овој хегемонији која се остварује над масама почива елитистички елемент који се најбоље осликава у тези да су масе руља оног тренутка када ступе у политичку арену. Као руља масе немају своје политичке ставове, односно свој политички ум. Због тога се оне морају водити. А ствар је олакшана тиме да их није тешко водити ни манипулисати, будући да нису способне да владају над собом (*ibid.* 185). Међутим, ако је ствар таква зашто онда критиковати политичке институције западне цивилизације? Ако масе немају своје политичке ставове, зашто онда пружају отпор колонијалним властима? Ово је ограничење елитистичког схватања политике које се налази у Гандијевом покрету, а које добро осликава противречности хегемоније коју је успоставио, као и потребу да се говори о субалтерним групама које нису потпуно уклопљене у овај покрет. Речима Чатерџија, Ганди је идеолошко јединство постигао мобилизацијом сељаштва али не и његовим учешћем, као и улогом у стварању индијске државе коју уједно прати њихова дистанца према њој (*ibid.* 194).

6. Положај сељаштва у оквиру субалтерног

У оквиру раније поменутих побуна широм Индије које избијају након завршетка Првог св. рата, догодила се огромна побуна сељака из области Авад (*Awadh*). Побуна је избила јануара 1921. и попримила је насилне облике на које је полиција одговорила ватром (*Pandey* 1982: 143). Ова побуна сељака је брзо доспела до „јавног мњења” о чему сведочи и реакција Нехруа који је дошао међу побуњене сељаке

и како је сам рекао – открио индијско сељаштво и његов ентузијазам и чудно узбуђење (ibid. 148). Задобили су пажњу и реакцију Гандија који највероватније није делио Нехруово одушевљење сељаштвом будући да у прогласу наглашава да нико не сме бити повређен, да се не сме пљачкати и да се на противнике треба извршити утицај добротом, а не физичком силом и заустављањем снабдевања водом. Такође говори да се не сме избегавати плаћање пореза влади и ренти земљопоседницима нити заустављати возове и силом улазити без плаћања карте (ibid. 152).

Према речима Пандеја, ово је прва побуна авадских сељака од 1857. године и као таква је представљала изненађење како за колонијалну власт тако и за националне елите (ibid. 144). Иначе, разлог побуне је између осталог губитак извојеваних олакшица након побуне 1857. у погледу цене закупа земљишта које су поскупеле у неким случајевима и до 100%, а које су надасве пратиле и неформалне размене које су захтевали појединачни земљопоседници. Ако је снага у броју, онда треба споменути да је укупно становништво Авада достигло те 1921. чак 12 милиона људи (ibid. 143–4), док се учешће на масовним окупљањима креће и до чак 120 000 људи, уз напомену да извори нису поуздани, а да су колонијалне власти давале процене 3 пута мање што поново говори о масовном учешћу (ibid. 148). Нешто поузданије процене се односе на масовну мобилизацију која је спроведена како би се из затвора ослободиле ухапшене сељачке вође. На те позиве се одазвало око 10 000 људи (ibid. 156).

Што се тиче реакција политичких елита, иако је Нехру изразио лично одушевљење, он уопште није променио политику након што је од Гандија преузео вођење Националног конгреса. Такође се инсистирало на одбацивању насиља, пре свега насиља над земљовласницима. Супротно томе, позивало се на јединство које је заправо национално јединство и мора имати ширу слику борбе против британског империјализма (ibid. 160). У том смислу је класна борба измештена, а примат је додељен националној борби. Оно што је важно у тој политичкој стратегији јесте увид да се ради о немогућности контроле сељачких маса и традиционалистичког харизматичног вође Гандија као и

модернизацијског, социјалистичког вође Нехруа.

Дакле, ове борбе сељачке класе су важне због претпоставки да су масе пасивне, фаталистичке према власти као и према природи. Идеолошки однос према природи је проучавао Дејвид Арнолд (David Arnold) кроз антитезу доминантном западном дискурсу који је глади и болести у Индији посматрао кроз њихову историјску назадност, а слике гладних деконтекстуализовао посматрањем слике изолованог појединца којем се могу видети кости и крупне и тужне очи (Arnold 1984: 63). Супротно овој идеолошкој слици, Арнолд тежи да истражи субалтерну свест управо у току кризе тражећи њене супстанцијалне елементе које није могуће пронаћи у уобичајеном свакодневном животу. Пре свега због јаког утицаја кризе која огољава сукобе, ставља под испит лојалности, идентитете и религијска веровања (ibid. 64).

Индијска свест је традиционалним веровањем дуго повезана са сушом и глађу кроз хиндуистичке митове и легенде са можда најзначајнијим делом катаклизме која окончава доба Кали и најављује Златно доба Вишну (ibid. 67). Ово дубоко колективно сећање које је уткано у митове наводи Арнолда на закључак да не постоји тек пасиван доживљај суше и глади као неопходности природе, већ један дубљи религијски однос који врши утицај на сељачке ставове и понашања. Наравно да је продор извршен и у народне мудрости попут „Ако буде кише у Аруди (месец април–мај) онда неће бити оскудице” или „Ако не буде кише у Чити (9–22 октобар) онда ће чак и мрави патити од врућине” (ibid. 69). Наравно, попут других традиционалних култура, временске прилике су довођене у везу са религијом, а еколошке и здравствене катастрофе тумачене као лоше поштовање религијских норми. Из логике саме ствари, сељаци нису пасивни посматрачи, већ организују церемоније и поштују обичаје како би смиловали богове. Међутим, посебно је интересантно тумачење сељака према којем су за суше и глад „криви” сами богови, чиме је ипак колонијализам ослобођен одговорности (ibid. 71).

Овакво схватање сељачке свести се само донекле слаже са тезама које је Грамши износио о италијанским сељацима и уопште италијанским масама за које је сматрао да показују

традиционалну аполитичност и пасивност која владајућим класама олакшава успостављање хегемоније без коришћења присиле (Arnold 2000: 29).

Ипак, Грамши међу субалтерним класама налази позитивне карактеристике попут спонтанитета и основне страсти као и посвећеност и енергију (ibid. 31). Наглашавање спонтанитета се можда може објаснити тиме што је Грамши сматрао да субалтерне класе задржавају сопствене вредности управо помоћу спонтанитета и да због тога никада у потпуности не прихватају идеологију владајуће класе. То је случај са католицизмом који није католицизам свештенства већ религија која је укрштена са многим народним веровањима. Ово је код Грамшија питање артикулације здравог разума (*senso comune*) и хегемоне идеологије, била она буржоаска било комунистичка јер обе долазе „споља” и намећу сопствено вођство спонтанитету маса.

Уопштено говорећи, Арнолд преузима од Грамшија дихотомије које се могу разумети као централне у стварању подела у оквиру друштва. То су поделе на подређене, радничке групе и класе које врше над њима економску и политичку моћ. За сваки специфични регионални и историјски контекст је потребно спровести анализу коју треба довести у везу са овим општим принципима друштвене поделе (ibid. 35). У Индији је такав случај да поделе никад није успела да превазиђе хегемонија буржоазије и да су остале широке регије субалтерног живота које никада нису интегрисане у хегемонију. Поред тога, субалтерне масе су често успевале да се „отму контроли” и да издејствују сопствене интересе у националним кампањама којима су управљале више класе (ibid.).

Вероватно кључна теза коју Арнолд истиче у односу на Грамшија јесте управо та да су субалтерне масе Индије XIX и раног XX века биле аутономније од италијанских субалтерних група након ренесансе које је Грамши проучавао (ibid. 41). Као што је раније наведено, њихова аутономија се огледа како у односу на колонијалну британску власт тако и на домаће елите. Показало се кроз историју да је сељачка заједница веома чврста и непропустљива за обичаје који долазе из Европе, али и, што је можда и још важније, за хришћанску религију.

Према томе, хегемонија која се врши над субалтерним групама никада није потпуна, она није у могућности да оствари затворени систем (ibid. 37). Мада је то управо и снага хегемоније. Идеја владајућих елита није идентитет владајућих и подређених, већ је увек неопходно да постоји дистинкција која није искључиво економска и политичка, већ и симболичка. Стога ни британска колонијална власт нити традиционалне националне елите чије је порекло из виших каста немају као крајњу намеру изједначавање или уздизање субалтерних маса на сопствени ниво. Њихова идеја није идеја еманципације, већ идеја експлоатације за колонијалну власт и идеја ослобођења за националне елите није револуционарно ослобођење од сваке врсте експлоатације, већ само ослобођење од стране колонијалне власти. Стога не чуде реакције Гандија и Нехруа, јер су осећали и знали да данашње насиље сељачких маса против колонијалне власти сутра може бити насиље против нове власти, против свараца.

7. Закључак

Данас кад се глобално капитализам сусреће са више различитих типова криза (*polycrisis*), у јавном дискурсу су гласни разни „футуролози”, самеравања БДП-а, аналитичари атомских удара – док се потпуно заборавља увид Субалтерних студија да су обичне народне масе субјекти (макар са малим „с” као субјекти у историји, а не субјекти историје) покренути класним борбама.

У таквом јавном дискурсу доминира дискурс који су аутори Субалтерних студија означили као дискурс британских историчара који у историји виде само елите као делатнике. Грамшијев појам субалтерног послужио је Субалтерним студијама да направи одређени „епистемолошки прелом” и да кретање индијске историје посматра из перспективе у којој народне масе остварују историјска дејства. У том погледу Грамшијев допринос је омогућио да Субалтерне студије примене марксистичке елементе који нису уско „ортодоксно” марксистички, односно елементе

који допуштају једно шире разумевање народних маса које превазилази појам радничке класе.

Као што историјска наука у Италији за време Грамшија није била заинтересована за субалтерне групе, тако није ни у Индији. Како је већ речено, тенденција историјске науке је да проучава историју држава и великих личности које су вршиоци власти. Ово је у Индији додатно појачано утицајима империјализма и колонијализма који са собом доносе осећање историјске узвишености у односу на заостале културе. Стога не би требало да чуди зашто колонијална историја није имала могућност да открије појам субалтерног. У оквиру колонијалног система масе се схватају као пасивне или као оне које треба пасивизирати – у строгом смислу њима се не сме дозволити да постану активни субјекти у историји.

Други приступ који није апологетски, али који колонијализам види као нужну фазу је Марксово схватање британске владавине Индијом које треба да послужи убрзању историјског кретања. Дакле, такво телеолошко схватање историје не брани колонијализам, али га види као степен, као фазу која ће традиционалном индијском друштву – које се сматра „вечним” јер заправо нема историју – убрзати трансформацију у капиталистичку друштвену формацију која ће даље произвести масовну радничку класу која ће Индију увести у социјализам/комунизам.

На том месту се може поставити питање улоге класне борбе као мотора историје. Уколико унутрашња класна борба претколонијализоване Индије не омогућује прогресиван пут ка модерним фазама историје и коначно према Марковом схватању према диктатури пролетаријата, онда се отвара „старо” питање азијског начина производње који има паралелан развој који не следи европски. У том погледу, универзализам може бити унесен једино споља, колонијалном влашћу. Или, следећи Грамшија, универзализам такође постоји унутар Индије кроз постојање субалтерних група које у широј и неизвесној перспективи такође могу имати социјалистичке тенденције. Прецизније речено, класна борба против економске експлоатације и политичке и идеолошке доминације је присутна у субалтерним групама Индије.

Такав приступ је близак ауторима Субалтерних студија који показују да постоји клица универзализма у историји Индије. Они су у својим радовима били доследнији марксистички од самог Маркса. Важан увид који сазнајемо из њиховог рада је постојање аутономије субалтерних класа која се успоставља упоредо према британском колонизатору и индијском припаднику више касте, односно индијске елите.

Будући да територија Индије кроз дугу историју није била под јединственом државом, већ под многобројним владарима створила је емпиријску разноликост унутар индијског народа. Овоме свакако треба додати и географске разлике. Коначно, ни данас не постоји једна држава (штавише и сама Индија је савезна држава која је по областима подељена на 28 држава и 23 званична језика) која обухвата народе индијске цивилизације већ поред Индије постоје Бангладеш и Пакистан који је специфичан по доминантно муслиманској религији. У томе лежи и огромна могућност истраживања субалтерних група коју су спровели аутори у овом часопису.

С обзиром да оно што се може назвати субалтерним групама и за шта се често користи као синоним народ или народне класе, није било обухваћено једном државом онда није било ни обухваћено јединственим политичким системом. Такав поредак ствари отежавао је индијским политичким елитама контролу широких слојева индијског народа. Зато хегемонија никада није могла бити у ужем смислу остварена. Однос субалтерних група према политици је био заснован на традицији и директном односу са доминантним класом, био то индијски земљопоседник или енглески колонизатор.

Видели смо да у таквом класном односу сељачке масе могу мировати деценијама, али када овај мир бива нарушен он се мења насилним облицима политичке праксе. Управо је то тачка у којој се субалтерне класе раздвајају од својих политичких вођа и националних ослободилаца. Насиље прати пљачка која из њиховог угла није пљачка имајући у виду експлоатацију и потлаченост у којима су до тада живели. Другим речима, обичан припадник субалтерне групе нема изван-политичка средства, дакле економију, којом може легитимно да

остварује сопствене интересе. Његова политика је политика беса која је акумулирана кроз историју и која нема артикулацију политичке организације, већ артикулацију онога што би Грамши назвао здравим разумом, спонтанитетом маса.

Његов здрав разум у том тренутку говори, наоко парадоксално, ирационалним језиком насиља који се артикулише кроз симболичку раван на којој се налазе земљопоседник, колонизатор или домаћи колаборациониста. Тада се одлучује да стави у своје руке Брахмину Брахмастру па и по цену уништења цивилизације која га је у том тренутку потлачила, уз тежњу да уништење једног универзума може створити нови, истински универзум.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Arnold, D. "Famine in Peasant Consciousness and Peasant Action: Madras, 1876-8". *Subaltern Studies III, Writings on South Asian History and Society*. New Delhi: Oxford University press, 1984.
- Arnold, D. "Gramsci and Peasant Subalternity in India." *Chaturvedi, V. (2000). Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*. London: Verso, 2000.
- Chatterjee, P. "Gandhi and the Critique of Civil Society." *Subaltern Studies III*. Delhi: Oxford University Press, 1984.
- Flathuin, M. "The British Empire." *The Routledge Companion to Postcolonial Studies*. McLeod, J. (ur.). New York: Taylor & Francis, 2007.
- Guha, R. "On Some Aspects of the Historiography of Colonial India." *Subaltern Studies I, Writings on South Asian History and Society*. New Delhi: Oxford University press, 1982.
- Guha, R. *Dominance without Hegemony*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Gramsci, A. *Selections from the Prison Notebooks*. Edited and translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London: Lawrence and Wishart, 1971.
- Luxemburg, R. *Akumulacija kapitala. Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura, 1955.
- Marks, K. i F. Engels. „Britanska vladavina u Indiji". *Izabrana dela u dva toma, tom I*. Beograd: Kultura, 1949.
- Pandey, G. "Peasant Revolt and Indian Nationalism: The Peasant Movement in Awadh, 1919-1922." *Subaltern Studies I, Writings on South*

Asian History and Society. New Delhi: Oxford University press, 1982.

Sarkar, S. "The Conditions and Nature of Subaltern Militancy: Bengal from Swadeshi to Non-Co-operation, c. 1905-22." *Subaltern Studies III*. Delhi: Oxford University Press, 1984.

Spivak, G. C. "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and Interpretation of Culture*. Nelson, C., Grossberg, L. (eds.). Basingstoke: Macmillan Education, 1988.

Aleksandar Korolija

GRAMSCI IN INDIA

Summary

This research paper investigates the operationalization of Gramsci's concept of "subaltern groups" within the journal *Subaltern Studies*. The research is aimed at problematizing the understanding of history in the dominant elitist historiography, which sees the state and elites as the main subjects in history. Indian history, which in the modern age is being created under the influence of colonial British rule, opens a new perspective that was developed within *Subaltern Studies* and which does not set as its subject neither the elite nor the working class, but subaltern groups. Bearing this in mind, this paper examines how the concept of hegemony is applied and how the processes of politicization and ideologization of subaltern groups take place. The position of the peasant classes and their autonomy is examined, as well as the ideology of Indian nationalist movements and Gandhi's establishment of incomplete hegemony. A distinctive characteristic of subaltern groups is their rootedness in tradition, militancy, and the use of violence as a political tool against colonial rule.

Keywords: Subaltern groups, Hegemony, Colonialism, Oppression, Violence

ПРИКАЗИ

Владимир Н. Цветковић¹
Универзитет у Београду
Факултет за безбедност
Катедра друштвено-хуманистичких наука

УДК 316.462:141.7(048.83)
DOI 10.7251/LIK2314167C

ВАЖНА КЊИГА О ФЕНОМЕНУ МОЋИ
(Слободан Антонић: *Моћ и њослушност*, Српска књижевна
здруга, Београд, 2021, 265 стр)

Књига Слободана Антонића *Моћ и њослушност* састоји се из увода и осам поглавља.

У првом поглављу, које носи назив „Канетијева пропедевтика моћи”, Антонић излаже увиде у феномен моћи до којих је дошао Канети у књизи *Маса и моћ*. Антонић у разматрању историјата рефлексije овог феномена, што је изазовно, креће од једног модерног аутора зато што сматра да је Канетијево дело *sui generis*, на средокраћи књижевности, филозофије, социологије и психологије, те то своје становиште образлаже кроз анализу кључних момената Канетијевог књиге.

У другом поглављу названом „Може ли се реконструирати Платонова теорија моћи?” Антонић полази од увида да Платон није, у данашњем смислу тог концепта, развио теорију моћи, али да се у својим дијалозима дотакао готово свих тема везаних за савремено истраживање ове појаве. Антонић сматра да је код Платона потребно сасвим мало померити нагласак са његових омиљених појмова као што су „правда” или „држава” на појам „моћи” – дакле, извршити својеврсну „интерпретативну транслитерацију” – па да се добију разматрања релевантна и за савремену теорију моћи. Антонић, овом методом, долази до налаза да је за Платона истинска моћ однос који је на обострану корист и моћника и следбеника (подложника), при чему је онда моћ добровољна послушности

1 vcvetkovic@fb.bg.ac.rs.

умним (обострано корисним) *їправилима*. Платон би, сматра Антонић, у савременим споровима око природе моћи несумљиво стао на страну Толкота Парсонса и Хане Арент, и њихове концепције добре, ненасилне и легитимне моћи.

У трећем поглављу „Онтолошке и комунитаристичке концепције моћи”, Антонић наставља да прати два правца класичног философског мишљења о моћи: *онїолошки*, који иде од Аристотела до Ничеа, и *комуниїарисїиїчки*, који иде од Платона до Хегела. Антонић указује да се ови правци не подударају нужно с хронолошким линијама утицаја великих философа на следеће покољење мислилаца, већ да су плод реконструкције могућих одговора на два питања – *шїа је моћ* (онтолошко питање) и *каква је їрирода друшївеної односа моћи* (комунитаристичко питање). Аутор затим даје детаљан преглед како онтолошких одговора (правац Аристотел–Ниче), тако и комунитаристичких (правац Платон–Хегел), представљајући читаоцу, на синтетички начин, двомиленијумску традицију настојања да се разуме, опише и објасни природа и друштвена функција моћи.

У четвртм поглављу „Класици социологије о моћи и послушности”, даје се преглед разликовања силе и моћи у класичној друштвеној науци. Антонић указује на постојање више решења тог концептуалног питања (Вебер, Зимел, Расел, Галбрајт, Вронг, као и социјални психолози), при чему решење зависи од теоријске позиције друштвеног научника, односно од тога с којим циљем се развија појмовље моћи.

Пето поглавље „*Добра моћ* Парсонса и Хане Арент” садржи анализу концепције моћи ових аутора. Моћ се за Парсонса одиграва у оквиру склопа норми, па моћ није конфликтни механизам који стоји наспрам друштвеног поретка, већ је управо омогућена и ограничена самим друштвеним поретком који садржи њену нормативну основу. Претњу принудним мерама или присилом без легитимизације или оправдања, по Парсонсу, не би уопште требало називати употребом моћи. То је граничан случај где моћ, губећи свој симболички карактер прелази у суштински инструменталну појаву обезбеђивања повиновања жељама, а не обавезама. Такође и представа о моћи Хане Арент не подразумева игру

„нултог збира” у којој само моћник добија науштрб подложника, већ моћ доприноси општем побољшању поретка и грађанске добробити.

У шестом поглављу „Три димензије моћи” Антонић даје преглед теорија које се односе на вишедимензионалност моћи. Роберт Дал је писао о првој димензији, где се моћ види као сукоб, трвење, надметање између моћника (актер А) и подложника (актер Б). Подложник пружа отпор, али на крају моћник надвладава. О другој димензији моћи писали су Питер Бакрак и Мортон Барац. У њој нема борбе која би се могла видети и описати, подложник цени да ће га моћник свакако надвладати и не жели да се излаже излишним трошковима, стога не пружа никакав видљиви отпор, мада наставља да гаји незадовољство. Коначно, на трећу димензију моћи пажњу је скренуо Стивен Лјукс. У њој такође нема борбе, нити отпора, али моћник тако добро влада околностима да подложник и не схвата свој положај – он или не зна да је подложник, или уопште о томе не жели да размишља. Резултат је моћ без отпора, чак и без незадовољства подложника. Према Лјуксу, с чиме се слаже и Антонић, то је главна димензија моћи у савременом свету.

У седмом поглављу „Моћ у (пост)структурализму” указује се да структурално схватање моћи нагласак ставља на откривање конфигурацијских линија утицаја, ствараних око каквог места моћи, које воде структуралном детерминисању како понашања, тако и мишљења актера. Ту је реч о структурално-диспозиционом карактеру моћи. У првом делу овог поглавља Антонић реконструира Маркову концепцију моћи. У другом делу даје се преглед дебате (до 1989) о моћи код англосаксонских социолога (нео)марксистичке оријентације. Коначно, у трећем делу овог поглавља Антонић описује концепције моћи развијане код српских социолога (у истом раздобљу). Аутор сматра да је ондашња српска социологија била на нивоу главних трендова и решења тадашње (западно)европске друштвене мисли, те да су тадашња теоријска становишта и одређена решења актуелни и данас.

И на крају, у осмом поглављу „Фуко и Ман као тотални мислиоци моћи”, Антонић показује како моћ с Фукоом

постаје централна категорија друштвене анализе, док код Мајкла Мана она заузима цело језгро социологије, будући да овај социолог данашње друштво и његову генезу види првенствено као својеврсну „епску историју моћи”. Тако је истраживање моћи уздигнуто до главне теме савремене социологије. Аутор указује и на извесна ограничења теоријских концепција Фукоа и Мана, али и на значај њихових истраживачких постигнућа за будући развој социолошког мишљења о моћи.

Антонићева књига *Моћ и њослушносћ* трећа је монографија у српској друштвеној науци која прегледно (у историјском и теоријском смислу) обрађује феномен моћи. Претходне две биле су: Зоран С. Николић, *Социологија моћи* (Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево, 2007) и Вукашин Павловић, *Политичка моћ* (Завод за уџбенике, Београд 2012). Оно што Антонићеву књигу разликује од Николићеве јесте далеко већа акрибичност и коректност у интерпретацији филозофских и социолошких теорија моћи, а у односу на Павловићеву јесте контекстуализовање феномена моћи у шири (не само политички) друштвени оквир, као и укључење димензије српске социологије и њеног настојања да се искуствено истражи феномен моћи на грађи српског друштва.

Антонић у овој књизи нагласак ставља на темељна питања феномена моћи и послушности, рефлектованих у класичној и савременој филозофији и социологији. Као професор и истраживач с вишедеценијским искуством, он у овој монографији успешно афирмише теоријски приступ који инсистира на целовитости и вишедимензионалности темељних друштвених феномена какви су моћ и послушност, захваљујући чему и наша друштвена наука може боље да разуме кључна дешавања у савременом свету, али и у српском друштву.

Књига *Моћ и њослушносћ* представља резултат дугогодишњег рада аутора на овој теми. У питању је квалитетно социолошко штиво, написано на основу богате грађе, а у складу с доминантним научним стандардима и правилима струке. Из ове књиге се може стећи добар утисак о степену развијености теорије моћи у српској друштвеној науци, и њене способности да успешно анализира и најсложеније

социјалне феномене. Ова књига, како због теоријске утемељености тако и због изражене информативности, погодна је и за едукацију шире академске публике. Књига је репрезентативна за научну област којој је посвећена, те садржи одговарајућу научну референтност критичког апарата, методолошку основу на којој се излаже градиво, добар преглед најважнијих научних проблема у датој области, прегледну и јасну структуру поглавља, одговарајуће пропедевтичко излагање које омогућава стварање кумулативног знања и развијање критичког мишљења, док је језик ове књиге научно детерминисан, те рефлектује и развија академске типове дискурса који су репрезентативни за Теорије о моћи.

Слободан Антонић не крије свој ангажовани став, који је снажно хуманистички, но и веома критичан према отвореним или скривеним облицима манипулације. У познатој традицији српске ангажоване и критичке социологије, проф. Антонић пише пријемчивим и сликовитим речником, чинећи ову књигу приступачном, па и привлачном, за читање не само академској, већ и широј публици.

Тема је веома актуелна, имајући у виду теоријске трендове у друштвеним наукама, али и проблеме с којима се суочава човек у савременом, глобалном (трансхуманом) друштву. Књига успешно осветљава главне тенденције у теоретизацији феномена моћи и послушности, дајући мноштво грађе и инспиративних увида корисних за анализу начина на који функционише глобални систем. У питању је квалитетно штиво, написано на основу богате теоријске и искуствене грађе, а у складу с највишим правилима струке. Зато је књига *Моћ и послушности* вредан допринос нашим друштвеним и хуманистичким наукама и њиховој успешној теоријској и истраживачкој утемељености.

Миланка Ј. Бабић¹

УДК 811.163.41`367.366.593(048.83)

Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/LIK2314173B

Филозофски факултет

Катедра за србистику

ГРАМАТИКА, ПРАГМАТИКА И СТИЛИСТИКА
ИМПЕРАТИВА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

(Ана Јањушевић Оливери, *Синџакса и семантика империјива у савременом српском језику*, Београд: Јасен, 2023, 274 стр)

Као резултат ауторкиних вишегодишњих интересовања и истраживања граматичко-семантичке категорије императивности, почевши још од њеног дипломског рада, потом магистарске тезе („Форме са императивним значењем у савременом српском језику – према грађи из дјела Михаила Лалића и Миодрага Булатовића”), као и бројних радова простеклих из тог истраживања – појавила се, србистици и те како потребна, монографија *Синџакса и семантика империјива у савременом српском језику* Ане Јањушевић Оливери. Монографија садржи, поред врло садржајног „Увода” (стр. 11–28), детаљног и прегледног „Закључка” (стр. 231–248) и исцрпне „Библиографије” (стр. 249–257), три тематски и суштински одређена и обрађена поглавља, са великим бројем потпоглавља која детаљно описују: семантику и прагматику императива (поглавље „Семантичка категорија императивности” – стр. 29–132), семантику и граматику императива (поглавље „Структура семантичког поља императивности” – стр. 133–193) и семантику и стилистику императива (поглавље „Некатегоријална употреба императива” – стр. 194–230). Истраживање је проведено на богатом корпусу (потпоглавље „Корпус” у саставу „Увода”), који чини 27 књижевних дјела: 14 романа и збирки приповиједака М. Лалића и М. Булатовића, те још седам романа разних српских писаца

1 rasovaca@yahoo.com

(И. Андрића, М. Селимовића, Д. Поповића, В. Петровића, В. Кеџмановића, В. Арсића, И. Димића), као и приповијетке П. Кочића, драме Б. Нушића и Ж. Команина, бајке Г. Олујић и прозне биљешке М. Капора. Корпус је издвојен према критеријуму да у заступљеном дијалогу – у коме се примарно и налази императив – одражава језик различитих периода и стилова.

Императив је примарно граматичко-прагматичка категорија, усмјерена на непосредну комуникацију, на однос говорника према саговорнику, што показује и редукција његове парадигме која искључује прво лице једнине и треће лице и једнине и множине, па је у структурално детерминисаној српској граматици XX вијека остајао на маргини и граматичког описа и шире научних интересовања. Тек развој прагматике и помјерање тежишта са системских питања на њихову говорну реализацију и комуникативну синтаксу, крајем XX вијека, отвара проблематику императива и показује богате могућности његовог научног описа у већем броју радова и студија, чији преглед је, као и критички осврт на њихове резултате, ауторка детаљно дала у „Уводу” (у потпоглављу „Преглед досадашњих истраживања”), као и у осталим поглављима – у бројним коментарима и паралелама које успоставља у односу на своје тумачење императива као центра семантичке категорије и семантичког поља императивности. Определивши се за теоријску функционалнограматичку базу, према теоријским основама функционалне граматике коју заступа познати руски лингвиста А. В. Бондарко, ауторкин приступ истраживању је, с циљем расвјетљавања различитих аспеката категорије императивности, у првом поглављу семасиолошки – усмјерен од значења ка морфолошким и синтаксичким формама, а у другом ономасиолошког – креће од облика ка његовом/им значењу/има. Доследно пратећи те задате теоријске поставке, ауторка спроводи вишеаспекатску анализу корпуса као синтаксичко-семантичко-прагматичко-стилистичку, при чему главне циљеве и задатке своје монографије одређује тако што је, „уз критички осврт на релевантна истраживања императива”, неходно „разријешити (или макар покушати разријешити)

сложену проблематику императивног значења (уз издавање семантичких подтипова императивности) и императивне парадигме у српском језику, ослањајући се на обиман истраживачки корпус, с једне, и на валидне семантичке и синтаксичке критеријуме, с друге стране” (стр. 26). Примиженивши теоријско-методолошки тако постављене захтјеве у анализи грађе, ауторка Ана Јањушевић Оливери у својој монографији *Синтакса и семантика императива у савременом српском језику* долази до врло ваљаних резултата који употпуњују, у много чему и мијењају претходне научне ставове о императиву, а у сваком смислу заокружују и обједињавају – претходно најчешће сасвим диференциране – његову граматичку и прагматичку функцију као међуусловљене и неодвојиве.

У поглављу „Семантичка категорија императивности” А. Јањушевић Оливери најприје се бави значењем императива као граматичке категорије у систему глаголских начина, издавајући – у односу на литературу у којој се везује за примарно модално значење изрицања воље говорника – његову апелативну функцију и модално значење изражавања *става говорника* који износи „са циљем да утиче на друго лице (обично саговорника) које би могло извршити жељену промјену [постојеће] ситуације” (стр. 29). Такође у самјеравању са литературом у којој се најчешће издава као категоријално значење императива значење заповијести, одређује да је категоријално значење императива значење *подстицаја*, при чему издава подстицај као ширу категорију: „Подстицај је категоријално значење императива, али то не значи да се императивност и подстицај могу изједначити. Стога сматрамо да је неопходно разграничити појам императивности, као ужи појам, и подстицај, као шири појам, који обухвата императив, али се не исцрпљује у њему” (стр. 33).

У одређивању семантичке категорије императивности врло критеријално и јасно издава *елементи императивне ситуације*, у које убраја: „говорника-прескриптора и саговорника као потенцијалног извршиоца прескрипције”; пропозицију или садржај прескрипције; могућност да прескриптор дјелује у вези са садржајем пропозиције и да управља ситуацијом; могућност саговорника да изврши радњу; учљивост

бенефактивности у случају извршења или санкција у случају неизвршења говорниковог налога (стр. 41). На основу успостављених критеријума за поткласификацију императивних значења, а превасходно односа говорника и саговорника, јер може бити да: „а) говорник је статусно/ситуационо надређен; б) саговорник је статусно/ситуационо надређен; в) говорник и саговорник су равноправни и г) однос говорника и саговорника није релевантан за интрепретацију ситуације” (стр. 44) – издвајају се сљедећи три опште семантичке категорије императивности и њихови подтипови: а) *директивна* семантика, која обухвата заповијест у ужем смислу, команду и забрану; б) *стимулативна семантика*, која укључује подстицај у ужем смислу, позив, апел, инструктивне обрасце као што су упутство, предлог, савјет, скретање пажње, потом *превентивне* обрасце типа упозорења и опомене, те *пермисивне* као дозвола и пристајање; в) *дезидеративна семантика*, која обухвата жељу и молбу (стр. 49). У опису форми и значења семантичких типова и подтипова укључује се као релевантна морфосинтаксичка анализа – на основу дистрибуције у корпусу издвајају се парадигматски облици императива којима се изражавају посматрана значења, као и синтаксичка – описује се структура императивних исказа. Издвајају се перформативни, директно императивни и непредикатски искази са императивном семантиком, као и исказне форме индиректне императивности, а које се укључују у семантичко поље императивних значења. Анализе су детаљне и добро поткријепљене примјерима, што закључивању даје научну релевантност и могућност систематизације.

У оквиру овог поглавља обрађена су и два питања која императив подразумева, а то је однос афирмативног и *одричног императива*, посебно однос одричног императива и граматичке категорије глаголског вида, те статус тзв. семантички блокираног императива или глагола који не могу да изражавају императивност. Ауторка показује да је списак глагола „код којих постоји семантичка забрана или ограничење у погледу употребе императива много шири од оног који нуде досадашња истраживања” (стр. 122), односно да обухватају велики број глагола којима се изражавају

спонтани процеси и човјекова стања, глагола који се односе на субјекте из категорије неживог, те глагола којима се изражавају стални односи (као нпр: *јосџојати*, *односити се*, *значити*, *јласити*, *личити*, *доликоваити*, *јосједоваити*, *јоитицаити* и сл).

У поглављу „Структура семантичког поља императивности”, А. Јањушевић Оливери издваја семантичко поље императивности и наводи да његово једро чине његови примарни облици другог лица једине и множине, којима се може придружити и инклузивни императив првог лица множине. То су и формалнограматички и семантичко-прагматички основни императивни облици који представљају окосницу императивне парадигме на основу тога што изражавају однос говорника и саговорника и прескрибоване радње. На ближој периферији поља налазе се секундарне форме аналитичког императива, преузете из презентске парадигме и уобличене помоћу партикуле *нека* или помоћу *да* – *нека/да* + презент за 3. л. јд. и мн. – за императивност посредног карактера, усмјерену на неприсутно лице, односно конструкција *да* + презент за инклузивно 1. л. мн. Удаљенију периферију чини конструкција *да* + презент за 1. л. јд. којом се изражава самоподстицај, односно којом се у говорнику обједињују и говорник и извршилац прескрибоване радње.

Анализом облика императивне парадигме у корпусу, показује се да је императив другог лица једини облик којим се могу изразити **сва** императивна значења, било да је у питању директивна, било стимулативна, било дезидеративна семантика. Најширу дистрибуцију има сингуларна форма другог лица, која може да замијени и плуралски облик истог лица, док обрнуто није могуће, осим „у персирању или неодређено референтној употреби” (в. стр. 143, 148). Само формом другог лица могу се исказати команда, подстицај у ужем смислу, апел или скретање пажње, а друго лице је основно средство и за исказивање наредбе, захтјева, забране, савјета, предлога, упутства и молбе. Употребљава се и за исказивање периферних императивних значења, у која се убрајају дозвола, пристајање и жеља – као форма конкурентна другим облицима који су у тим значењима непосреднији.

Поглавље „Некатегоријална употреба императива” доноси врло систематичан опис транспоновања императива из свог основног значења апелативног модуса у временско, афективно, условно, концесивно и финално значење. Сваки од тих видова употребе реализује се у више подзначања. У временском значењу тзв. *наратиивним империивном* се изражавају прошле, најчешће хабитуалне радње или радње које подразумеивејају експресивно-евокативни, односно емфатички садржај – зависно од степена емотивног ангажовања говорног лица или његове улоге у садржају пропозиције као агенса или као експеријенцента (онога који доживљава ситуацију означену предикатом). У тим значењима, чија се експресивност додатно појачава и динамичношћу, конкурентан императиву је аорист или приповједачки презент, рјеђе имперфекат, а врло ријетко перфекат као неутралан облик за обиљежавање прошлих радњи, јер перфекат дезактуализује експресивност, што показују наведени примјери, као нпр.: *...џуна ми усџа вашију, џе ја чуџај оне вашке из усџа, вади, џљуј...* (стр. 199). У *афективном значењу* императив дезактуализује прескрипцију и изражава позитивно или негативно маркиран став говорника према одређеној ситуацији и њеним актерима. Употребљава се углавном у адверзативним конструкцијама у којима се супротстављају наметнута ситуација и она коју лице које (пр)оцјењује вреднује као неодговарајућу очекиваној или повољној, нпр: *Пјевање је момачки џосао, а ожењен човјек – јарам на враџи џа џеџи и ћуџи* (стр. 203). Афективни императив, будући маркер изненађења, чуђења или неприхватања, често је заступљен и у идиоматским исказима којима се исказује чуђење поводом неке ситуације или нечијих поступака, као нпр. у идиоматском изразу *Буди Бој с нама!* (стр. 205).

Кондиционални (нпр: *Црнојорцу сџоџуџи учини, а једном не учини – као да му никад нишџа у живоџу ниси ваљао* – стр. 209) и *концесивни* (нпр: *И куџуј му, и џрекрајај му, и никад нишџа на џему цело ни двадесетџ и четџири саџа* – стр. 210) императив употребљавају се у сложеним реченичним конструкцијама којима су синонимне одговарајуће зависносложене реченице – кондиционална или условна (*Ако*

Црноџорџу стџоџуџи учиниш, а једном не учиниш – као да му никад нишџа у живоџу ниси ваљао), односно допусна или концесивна (*Иако му куџујеш и џрекрајаш, никад нишџа на њему цело ни двадесетџ и четџири саџа*). И кондиционални и концесивни императив показују склоност ка идиоматизацији, којој је и иначе транспоновани императив врло склон и функционише као средство џномскоџ или пословичког израза (нпр. *Исџеџи џа реџи; Чини добро, не кај се, чини зло, надај се* – стр. 214), те као средство фразеолоџизације (*не лези враже* = на несрећу; *ни род ни џомози доџ* = немати везе, не бити близак).

На крају овог поглавља, а и на крајњем рубу семантичког поља императивности, ауторка скреће пажњу и на семантички и функционално испражњен императив који се и категоријално транспонује у модалне ријечи, чему су посебно склони императивни облици глагола перцепције и говорења (нпр: *реџимо, узмимо, види, слушај, чуј* и сл.). Императив у тој употреби задржава само форму, али је дезактуализовано и његово примарно и његово секундарно значење, што тим облицима даје граматичко-семантичку вриједност модалних ријечци са врло разноврсним контекстуалним вриједностима, као што су: емфатичност, интродуктивност, интензификација, евокативност, одрицање, потврђивање, персуазивност и сл. (в. стр. 219–228).

И да закључимо: врло широком, критички представљеном и стално консултованом србистичком и русистичком литературом о императиву и уопште глаголским модусима и широј категорији модалности; богатим корпусом у коме је заступљен разговорни функционални стил – као основни стил у коме се императив најфреквентније употребљава; ваљаним методолошким поступцима којима је, стално се ослањајући на теорију и научне критеријуме, проведена анализа грађе; добрим граматичко-семантичким и прагматичким описима анализираних исказа, а посебно систематичношћу и бројним новим резултатима који дијелом потврђују, а добрим дијелом и ревидирају или пак сасвим мијењају граматички и научни опис императивности – књига *Синџакса и семанџика имџератџива у савременом срџском језику* Ане

Јањушевић Оливери представља вриједно научно дјело које теоријски утемељено и систематично доноси читаоцима исцрпан опис категорије императивности у српском језику и глаголског модуса императива као њеног центра. Друкчије речено, ова књига представља врло значајну научну монографију која је недостајала србистици и њеној научно и стручно оријентисаној читалачкој публици.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Пожељан обим рада је до једног ауторског табака (до 16 страница формата А4, односно 32.000 знакова с размацима), уз коришћење програма Microsoft Word (Times New Roman фонт, величине слова 12 pt и прореда 1.5);

Фонтове који не одговарају стандарду Office Word приложити уз рад.

За додатне напомене користе се фусноте (фонт *Times New Roman* величине 10pt). Оне могу садржати мање значајне податке, додатна објашњења, напомене о коришћеним изворима, али се не употребљавају за библиографске податке.

Фусноте се у телу текста означавају експонираним арапским бројевима иза знакова интерпункције.

За радове на српском језику користи се ћирилично писмо и примењује се *Правопис српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2016);

За наглашавање се користи *италик*, не **болд**;

Уредништво задржава право техничке коректуре текста.

Структура рада:

1) име и презиме аутора и институцију у којој је запослен изнад наслова уз леву маргину, и ауторову и-мејл адресу у првој фусноти

2) наслов рада: верзалом (центриран);

3) сажетак на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

4) до 10 кључних речи на језику основног текста;

5) текст рада;

6) Поравнање: обострано (*justified*);

7) Одељке и мање целине у раду, ако постоје, треба нумерисати (1., 1. 1., 1. 2., итд.)

8) Наведена литература налази се два реда после текста рада под насловом: Извори и литература (центрирано);

9) резиме садржи: име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Резиме (центрирано), текст резимеа; за радове на српском језику резиме може бити на енглеском, немачком, руском, француском; уколико је рад на страном језику, резиме се пише на српском језику; ако аутор није у могућности да достави резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод.

Модел цитирања:

Користи се парентетички модел цитирања који се заснива на правилима МЛА стила библиографског цитирања (MLA – Modern Language Association).

Сваки цитат се односи на дело наведено у литератури.

Краћи цитати, до четрдесет речи, наводе се у тексту у континуитету у радовима на српском под двоструким знацима навода: „...“ (у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом). Цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (полунаводницима) ’...’.

Дужи цитати се наводе у одвојеном пасусу, увученом са леве стране (1,25 цм), без знакова навода, фонтом *Times New Roman* величине 11 pt, са извором датим на крају.

Изостављање дела текста у цитату означава се са три тачке између угластих заграда: [...]

Библиографске референце у тексту у парентетичком облику садрже следеће податке: презиме аутора, годину издања и ако је у питању директан цитат или парафраза, број странице.

Примери:

Цитат или парафраза (Pavlović-Samurović 1993: 196)

Општа напомена (Pavlović-Samurović 1993)

Два или три аутора (Пешикан, Јерковић и Пижурица 2013)

Више од три аутора (Филиповић и др. 2015)

Два или више дела (Pavlović-Samurović 2002; Stojanović 2005)

Ако се неки подаци, међутим, помињу у тексту (аутор и/или година издања), у парентези ће се налазити само подаци који нису већ дати:

Пример:

Павловић-Самуровић наводи први помен појма „модернизам“ (1993: 196).

Када се цитирају извори са интернета где се не наводи датум публикавања, уместо године издања ће стајати „s.a.“ (sine anno) или „n.d.“ (no date).

Пример: (Milić s.a.)

Литература:

Наведена литература налази се два реда после текста. Референце се наводе на доследан начин, азбучним, односно абecedним редоследом. Први ред сваке референце равна се са левом маргином, а сви наредни редови су увучени 1 цм.

Више публикација истог аутора наводе се хронолошким редоследом. Ако је један аутор исте године објавио више радова, они ће се диференцирати додавањем малих слова а, б, в или а, б, с, после године издања. На пример: 2011а, 2011б.

Литература би требало да садржи сва дела наведена у тексту рада и у цитатима. Библиографске референце се формирају на следећи начин:

Књига:

- један аутор

Pavlović-Samurović, Ljiljana. *Leksikon hispanoameričke književnosti*. Београд: Savremena administracija, 1993. Štampano.

- два или три аутора

Солдатић, Далибор, и Жељко Донић. *Свет хиспанистике: увод у студије*. Београд: Завод за уџбенике, 2011. Штампано.

- више од три аутора

Филиповић, Јелена, и др. *Збирка тестова са пријемних испита из шпанског језика*. Београд: Филолошки факултет, 2015. Штампано.

или

Филиповић, Јелена, Јелена Рајић, Луис Монсо и Уго Маркос Бланко. *Збирка тестова са пријемних испита из шпанског језика*. Београд: Филолошки факултет, 2015. Штампано.

- колективно ауторство

Институт за књижевност и уметност (Београд). *Библиографија издања : (1962–1992)*. Београд : Институт за књижевност и уметност, 1992. Штампано.

- секундарно ауторство: тематски зборници, зборници радова са научних скупова и сл.

Nedeljković, Dragan i Miodrag Radović (prir.). *Umetnost tumačenja poezije*. Београд: Nolit, 1979. Штампано.

- електронска књига

Pantić, Miroslav. *Književnost na tlu Crne Gore i Voke Kotorske od XVI do XVIII veka*. Београд: Srpska književna zadruga, 1990. *Projekat Rastko*. 2002. Veb. 20. 03. 2014.

Поглавље у књизи или чланак:

- поглавље у књизи

Видаковић-Петров, Кринка. „Јеврејски песник Јехуда Халеви и интертекстуалност у средњовековној поезији“. Гојко Тешић (ур.). *Теорија – естетика – поетика: зборник у част проф. др. Милослава Шутића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008. 443-452. Штампано.

- чланак у серијским публикацијама

Дицков, Весна. „Марио Варгас Љоса у српској преводној књижевности“. *Наслеђе* 18 (2011): 147–163. Штампано.

▪ чланак у серијским публикацијама доступан онлајн
Новаковић, Јелена. „Бергсонов динамички принцип у огледалу Винаверове поетике“. *Филолошки преглед*, XLI. 1 (2014): 29–41. Веб. 10. 11. 2015.

▪ чланак из електронске базе података
Палавестра, Предраг. „Андрић у Берлину“. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 9–10.7 (1991): 211–215. *Дигитална библиотека Филолошког факултета Универзитета у Београду*. Веб. 13. 07. 2009.

▪ чланак објављен у зборнику радова са научне конференције

Бошковић, Драган. „Андрићеви понори: проклетство и светлост“. *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са VII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (26–27. X 2012)*. Књ. 2, *Немогуће: завет човека и књижевности*. Драган Бошковић (ур.). Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, 2013. 81–86. Штампано.

ЛИК
Часопис за књижевност, језик и културу
Излази једном годишње

За издавача
Емир Кустурица, Андрићев институт, Република Српска

Главни и одговорни уредник
Проф. др Милош Ковачевић

* * *

Контакт подаци уредништва
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

Лектура и коректура
Др Гордана Станчић

Припрема за штампу
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
50 примерака

ISSN 2303-8640

